

Cilt/Volume 8, Sayı/Issue 16, Ocak/January 2026, ss. 217-252.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.07.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.01.2026

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**MÂHLAR ÂYİM’İN HOKAND HANLIĞI’ NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1737073>

 MASOUMEH EKHTİARİ CHAROYMAGHİ*

ÖZ

19.yüzyıl Türkistan coğrafyasında kadınların siyasî ve yönetsel alanlardaki varlığı genel olarak son derece sınırlı olmuştur. Feodal ilişkilerin belirleyici olduğu ve şer’î normların toplumsal düzeni şekillendirdiği bu dönemde, kadınların kamusal ve siyasî görünürlüğü ciddi ölçüde kısıtlanmıştır. Bununla birlikte Hokand Hanlığı’nda, geleneksel sınırların ötesine geçerek siyasî ve kültürel hayatta etkili olabilmiş istisnâî kadın şahsiyetlere rastlanmıştır. Bu bağlamda Mâhlar Âyim, dönemin toplumsal ve siyasî yapısını anlamada dikkat çekici bir örnek teşkil etmiştir. Ömer Han’ın eşi ve Muhammed Ali Han’ın annesi olarak hanedan içindeki konumu ona belirli bir nüfuz alanı sağlamış olmakla birlikte, etkisi yalnızca bu statüyle sınırlı kalmamış; doğrudan yürüttüğü siyasî ve entelektüel faaliyetler aracılığıyla da belirginleşmiştir. Ömer Han dönemi boyunca özellikle kültürel alanlarda faal olduğu, saray çevresinde kadınların eğitimi ve kız çocuklarının öğrenimi konularına özel bir hassasiyet gösterdiği anlaşılmıştır. Ayrıca divan edebiyatına duyduğu ilgi çerçevesinde Türkçe ve Farsça kaleme aldığı şiirlerle edebî bir kimlik kazandığı ve bu eserlerinde hem bireysel duyarlılıkları hem de toplumsal meseleleri yansıttığı tespit edilmiştir. Ömer Han’ın vefatının ardından Mâhlar Âyim’in siyasî rolü daha da belirginleşmiş, hanlık içi güç dengelerini gözeterek oğlu Muhammed Ali Han’ın iktidarını destekleyen etkin bir otorite odağı hâline gelmiştir. Bu süreçte iç karışıklıkların bastırılması ve merkezi otoritenin pekiştirilmesinde önemli roller üstlendiği ifade edilmiştir. Ancak bu siyasî etkisi, geleneksel yapının korunmasını savunan çevrelerin muhalefetiyle karşılaşmış ve nihayet 1842 yılında Buhara Emiri Nasrullah’ın Hokand’a yönelik askerî müdahalesi sırasında hayatını kaybetmiştir. Bu çalışma, Mâhlar Âyim’in Hokand Hanlığı içindeki konumunu ve siyasî rolünü kaynaklar ve modern akademik çalışmalar ışığında incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, siyasî temsilin oldukça sınırlı olduğu bir dönemde bir kadın şahsiyetin nasıl etkili olabildiğini araştırarak, Mâhlar Âyim’in istisnâî örnekliğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Mâhlar Âyim, Hokand Hanlığı, Kadınların Siyasî Rolü, Türkistan, Edebiyat.

AN EVALUATION OF MAHLAR AYIM’S LIFE AND POLITICAL INFLUENCE

IN THE KHANATE OF KOKAND

ABSTRACT

In the nineteenth century Turkestan region, women’s involvement in political and administrative life was generally extremely limited. During this period, marked by the dominance of feudal relations and the role of religious norms in shaping the social order, women’s public and political visibility remained severely restricted. Nevertheless, within the Kokand Khanate, certain exceptional female figures emerged who were able to transcend conventional boundaries and assume influential roles in political and cultural life. In this context, Mahlar Ayim represents a significant example for understanding the social and political structure of the period. Although her position as the wife of Umar Khan and the mother of Muhammad Ali Khan provided her with a degree of dynastic influence, her authority was not confined solely to familial status. Rather, it became evident

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: masoumehekhtiar13@gmail.com, ORCID: [0000-0002-8748-6685](https://orcid.org/0000-0002-8748-6685), RORID: <https://ror.org/03a5qr21>.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASİ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

through her direct involvement in political and intellectual activities. During the reign of Umar Khan, she appears to have been particularly active in cultural affairs and demonstrated a strong concern for the education of women and the schooling of girls within the court. Moreover, through her interest in classical court poetry, she developed a literary identity by composing works in both Turkic and Persian, which reflect not only personal sentiments but also broader social issues. Following the death of Umar Khan, Mahlar Ayim's political role became more pronounced, and she emerged as an influential center of authority supporting the rule of her son Muhammad Ali Khan while managing internal power relations within the khanate. In this period, she played an important role in suppressing internal unrest and strengthening central authority. However, her political influence provoked opposition from groups seeking to preserve the traditional order, and she ultimately lost her life during the military intervention carried out by the Emir of Bukhara, Nasrullah, against Kokand in 1842. This study aims to examine the position and political role of Mahlar Ayim within the Kokand Khanate on the basis of primary sources and modern scholarship, and to demonstrate how a female figure was able to exercise political influence in a period when such representation was otherwise highly limited.

Keywords: Mahlar Ayim, Kokand Khanate, The Political Role of Women, Turkestan, Literature,

GİRİŞ

19.yüzyıl Türkistan coğrafyası, sosyal ve siyasî yapıları bakımından oldukça dinamik bir dönem geçirmiştir. Bu dönemde Hokand Hanlığı, bölgenin önemli siyasal merkezlerinden biri hâline gelirken, hanedan mensupları ise farklı düzeylerde sorumluluklar ve roller üstlenmiştir. Geleneksel toplumsal yapının hâkim olduğu bu süreçte, kadınların siyasî ve yönetsel alanlara doğrudan katılımı sınırlı kalmış, daha çok dolaylı etkiler aracılığıyla kamu alanında varlık göstermeleri mümkün olmuştur. Bu bağlamda, Mâhlar Âyim'in Hokand Hanlığı içerisindeki konumu ve etkinliği, dönemin siyasal dinamiklerini anlamada önemli bir örnek teşkil etmiştir.

Mâhlar Âyim, yalnızca bir hanedan üyesi olarak değil; aynı zamanda siyasî süreçlere doğrudan ve dolaylı biçimde etki eden bir şahsiyet olarak dikkat çekmiştir. Ömer Han ve oğlu Muhammed Ali Han'ın yönetim dönemlerinde sergilediği faaliyetler, onun siyasî aktörlük kapasitesine dair önemli ipuçları sunmuştur. Bu çalışma, Mâhlar Âyim'in siyasî ve toplumsal etkilerini ana kaynaklar ışığında incelemeyi amaçlamakta; onun nüfuz mekanizmalarını nasıl kullandığını, hanlık içindeki aktif pozisyonunu hangi yollarla sağladığını ve kadınların siyasî rolleri bağlamında ne tür bir istisna oluşturduğunu ortaya koymayı hedeflemektedir.

Mâhlar Âyim'in siyasî kimliğinin yanı sıra edebî yönü de dönemin sosyal ve kültürel yapısını anlamak açısından önemlidir. Türkçe ve Farsça dillerinde kaleme aldığı şiirler, yaşadığı çağın kültürel atmosferine ışık tutmakta ve onun entelektüel birikimi ile sosyal duyarlılığı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu nedenle çalışmada Mâhlar Âyim'in edebî üretkenliği, siyasî kimliğiyle birlikte ele alınacak ve çok yönlü bir şahsiyet olarak değerlendirilmesi sağlanacaktır.

Araştırmada, A. J. Arberry¹, E. G. Browne², Yan Rypka³, Jir Becka⁴, A. E. Krymsky⁵ ve E. E. Bertels⁶ gibi Avrupalı ve Rus bilim insanlarının çalışmaları referans alınmıştır. Her ne kadar bu kaynaklar doğrudan Mâhlar Âyim'i ele almasa da onun yaşadığı dönemin tarihî, kültürel ve edebî bağlamını anlamaya imkân tanımaktadır. Bu çerçevede olmadan, Mâhlar Âyim'in hayatını ve şiir anlayışını sağlıklı biçimde değerlendirmek mümkün değildir.

Hokand çevresinde yaşamış 19. yüzyıl şairlerini konu alan akademik çalışmalar, Mâhlar Âyim'in çağdaşları üzerine yapılan özgün araştırmaları da ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar arasında U. Karimov ve O. Sohibova⁷, U. Nazirov⁸ ve D. Vahhobzoda⁹ eserleri öne çıkmaktadır. Özellikle O. Sohibova ve U. Nazirov'un makalelerinde Mâhlar Âyim'in edebî yönü ele alınmış, D. Vahhobzoda ise doktora tezinde ona özel bir bölüm

¹ A. J. Arberry, *Klasik Fars Edebiyatı*, George Allen & Unwin Ltd., Londra 1958, s. 464.

² E. G. Browne, *Firdevsî'den Sadi'ye İran Edebiyatı Tarihi*, T. F. Unwin, Londra 1908, s. 282.

³ Yan Rypka, *Istoriya persidskoy i tadzhikskoy literatury [History of Persian and Tajik literature]*. Translation from Czech, the editor and author of the Foreword I. S. Braginsky, Progress Publ. Moskova 1970, s. 440.

⁴ Jiri Becka, *16. Yüzyıldan 20. Yüzyıl Başına Kadar Tacik Edebiyatı*, Progress Publ, Moskova 1988, s. 325-370.

⁵ A. E. Krymskiy, *Istoriya Persii, yeyoliteratury i dervishskoy teosofii*, C. 1. Tipografiya V. A. Gatsuk Moskova, 1909, s. 568.

⁶ E. E. Bertels, *Seçilmiş Eserler: Fars-Tacik Edebiyatı Tarihi*, Doğu Edebiyatı Yayınları, Moskova 1960, s. 556.

⁷ Usmon Karimov, Ozoda Sohibova (ed.), *18. Yüzyılın İkinci Yarı ve 19. Yüzyılın İlk Yarısında Tacik Edebiyatı*, C. 2, Daniş Yayınları, Duşanbe 1989, s. 244.

⁸ Usmon Nazirov, "Nadira", *Tacik Edebiyatı ve Sanatı Ansiklopedisi*, C.2, Tacikistan Bilimler Akademisi Yayınları, Duşanbe 1989, s. 471.

⁹ Dilafruz Abdulvahobovna Vahobzoda, *Tacik Kadınlarının Edebiyatındaki Kaynaklar ve Özellikler, Konuşma Gücü, Fikrî ve Sanatsal Özellikler: Tacik Şairlerinin Yaratıcılığının Kaynakları, İdeolojik ve Sanatsal Özellikleri (19. Yüzyıl)*, Hucend Devlet Üniversitesi, Filoloji Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hucend 2008, s.195.

ayırmıştır. Ancak tüm bu çalışmalar, Özbek akademik literatüründe Mâhlar Âyim'in siyasî yönünü kapsamlı şekilde ele almayı henüz başaramamıştır.

Öte yandan, şairin “Nadire” ve “Kamile” mahlaslarıyla yazdığı Çağatayca (Özbekçe) şiirleri, A. Kayumov, Raşid Utkir, O. Sharofiddinov, M. Kadyrova, E. Grassi, R. Sultanova, İ. Adizova, N. Davlatova ve İ. Madgoziyev gibi Özbek ve Batılı araştırmacılar tarafından incelenmiş; onun edebî mirası farklı boyutlarıyla ele alınarak çağdaş edebiyattaki yeri tartışılmıştır. Buna karşılık, “Meknûne” mahlasıyla kaleme aldığı Farsça şiirler ise akademik ilgiden nispeten mahrum kalmış ve üzerine kayda değer bir inceleme yapılmamıştır.¹⁰

Türkiye'deki araştırmalar da bu portreye kayda değer katkılar sunmaktadır. Türk araştırmacılar, Mâhlar Âyim'in edebî kimliği üzerine çeşitli makaleler kaleme almış; Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü'nde (TEİS) “Nâdire” maddesiyle şairin hayatı ve eserlerine dair temel bir giriş imkânı sağlanmıştır. Bibi Nejla Hassani'nin¹¹ tez çalışması ise şairin edebî yönünü anlamaya dair önemli veriler sağlamaktadır. “Hokand Hanlığı'nda Kadın Şairlerin Yükselişi” ve Zebiniso Kamalova'nın “Hokand Edebî Muhitinde Kadınların Yeri” başlıklı çalışmaları da akademik platformlarda yayımlanarak, onun sitası ve edebî katkılarını incelemiş ve çağdaş edebiyat içindeki konumunu ortaya koymuştur.

1. Mâhlar Âyim'in İlk Yılları: Ailesi, Doğumu ve Çocukluk Dönemi

Hokand Hanlığı tarihinin önemli kadın şahsiyetlerinden biri olan Mâhlar Âyim, hem siyasî hem de kültürel alanlardaki nüfuzu sayesinde çağdaşları arasında seçkin bir konuma sahip olmuştur. Tarihi kaynaklar, özellikle de *Tuhfetü't-Tevârih*'te yer alan kayıtlar, onun günümüz Özbekistan'ı sınırları içerisinde bulunan Andican¹² şehrinde, soylu ve nüfuzlu bir ailede dünyaya geldiğini göstermektedir. Babasının, Özbeklerin Ming boyuna mensup Rahman Kulî Bey b. İmam Kulî Bey b. Dostkul Bey b. Receb Bey b. Fazıl Atalık b. Hâcî Sultan olduğu belirtilmiştir.¹³ Ailenin Hokand Hanlığı ile olan yakın ilişkisi, bu soy bağı üzerinden açık biçimde izlenebilmektedir. Nitekim Rahman Kulî Bey'in kız kardeşi Ming Âyim'in, Hokand Hükümdarı Narbuta Bey ile evli olduğu kaydedilmiştir.¹⁴ Rahman Kulî Bey ise, önce eniştesi Narbuta Bey, ardından tahta geçen yeğeni Âlim Han dönemlerinde Andican valiliği görevini kesintisiz biçimde yürütmüştür.¹⁵ Bu durum, söz konusu ailenin hanlık nezdinde uzun süreli, istikrarlı ve güçlü bir mevkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Mâhlar Âyim'in annesi Ayşe Begim'in¹⁶ de dönemin eğitimli kadınları arasında yer aldığı ve kızının erken dönem yetişme sürecinde belirleyici bir rol üstlendiği ifade edilmiştir.¹⁷ Mâhlar Âyim'in kesin doğum yılına dair kaynaklarda açık bir kaydın bulunmaması sebebiyle, araştırmacıların bu konuda farklı tarihlendirmeler önerdiği anlaşılmaktadır. Özbek akademisyenler M. Kadirova ve V. A. Abdullayev onun 1792 yılında doğduğunu ileri sürerken, J. Ecinann'ın 1790 yılını kaydettiği belirtilmiştir.¹⁸

Tarihi kaynaklarda yer alan bir başka önemli ipucu ise, eşi Emir Ömer Han'ın 1822 yılındaki vefatı sırasında Mâhlar Âyim'in 30–31 yaşlarında olduğuna dair kayıtlardır. Bu verinin, doğumunun 1790–1791 yılları civarında gerçekleşmiş olabileceğine işaret ettiği anlaşılmaktadır. Tüm bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde, Mâhlar Âyim'in doğum tarihinin 1790 ile 1792 yılları arasına tarihlendirilebileceği sonucu ortaya koymuştur.¹⁹

Eğitimine küçük yaşlarda başladığı anlaşılan Mâhlar Âyim'in, Atın-Ayım ya da Altın Bîbî olarak adlandırılan kurumlarda temel öğrenim gördüğü belirtilmiştir. Bu okulların yalnızca okuma-yazma öğretmekle sınırlı kalmayıp, ev işleri ve evlilikle ilgili pratik bilgileri de kazandırdığı ifade edilmiştir.²⁰ Bu temel eğitimin ardından Arapça ve Farsça'yı ileri düzeyde öğrendiği, bu dillerde kaleme alınmış tarihi ve edebî eserleri orijinal

¹⁰ Ziba Sayfullayevna Abdullazizova, “Hokandlı Şair Maknuna'nın Farsça-Tacikçe Lirik Şiirleri (18. yüzyılın ikinci yarısı – 19. yüzyılın ilk yarısı)”, *Vestnik SPbGU. Şarkiyat ve Afrikanistik*, C. 10, S. 3, Tacikistan 2018, s. 360.

¹¹ Bibi Nejla Hassani, *Çağatay Dönemi Kadın Şairlerinden Nadire Begüm'ün Şiirleri (Transkripsiyonlu Metin-Inceleme-Dizin)*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2022.

¹² Andican (veya Andican / Andijon), bugünkü Özbekistan sınırları içerisinde Fergana Vadisi'nin doğusunda yer alır. Tarihi boyunca Hokand Hanlığı'nın doğu sınırında önemli bir rol oynamış ve Babür Şah'ın doğum yeri olarak tanınan kadim bir şehirdir.

¹³ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, Rusya FAŞE Sankt Petersburg (No:C440), s. 109 a.

¹⁴ Fayzullakhon Otakhonov, *Hokand Hanlığı'nın Merkezi Teşkilatı*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2023.s.203.

¹⁵ Selahattin Tolkun, “Son Devir Çağatay Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nadire ve Üveysi”, *İlmî Araştırmalar*, S. 12, İstanbul 2014, s.168.

¹⁶ Begim (beg-i-m), hanım ve sultanım tabirlerinde olduğu gibi başlarda (benim beyim, hanım ve sultanım) iken, sonradan hitap olarak kullanılmış ve sonunda unvan halini almıştır.

¹⁷ Muhammed Hekim Han, *Müntahabü't-Tevârih*, Haz. Hasan Şucaî Mehr, Negârestân-e Andîşe, Tahran 1401. s. 401-402; Bibi Najla Hassani, *agt*, s. 8.

¹⁸ Selahattin Tolkun, *agm*, s.168.

¹⁹ Abdullazizova, *agm*, s. 360. Fayzullakhon Otakhonov, *agt*, s.255.

²⁰ Eugene Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan Khokand, Bukhara and Khuldja*, C. I, Scribner, Armstrong & Co. New York 1876, s. 165-166.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

metinlerinden inceleme imkânı bulduğu kaydedilmiştir.²¹ Yoğun dil eğitimi ve okuma faaliyetlerinin, onun genç yaşlardan itibaren klasik Doğu edebiyatına derin bir ilgi duymasını sağladığı ve edebî birikimini geliştirdiği değerlendirilmiştir.²²

Ailesiyle ilgili kaynaklar sınırlı bilgi olmakla birlikte, bazı dolaylı veriler onun erkek kardeşi Kasım Beylerbeyi'nin, Ömer Han'ın vefatının ardından oğlu Muhammed Ali Han'ın iktidara geçiş sürecinde etkin rol oynadığını ortaya koymuştur.²³ Bu durum, Mâhlar Âyim'in ailesi hakkında sınırlı bilgilere rağmen, yakın çevresinin saray içindeki etkisini gösteren dikkat çekici bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Baba Rahman Kulî Bey hakkında ise kaynakların daha somut bilgiler sunduğu görülmüştür. Hokand Hanlığı'nın ileri gelen devlet adamlarından biri olan Rahman Kulî Bey, özellikle Andican bölgesinin yönetiminde önemli bir rol oynamış ve bu şehirde vali olarak görev yapmıştır. Siyasî çekişmelerin yoğun olduğu dönemde etkin bir şahsiyet olan Rahman Kulî Bey, Öretepe²⁴ ve Taşkent savaşlarında da adından söz ettirmiştir.²⁵ Ayrıca, Emir Ömer Han'ın tahta çıkış sürecinde, kardeşi Emir Âlim Han'ın görevden alınmasına ilişkin süreçlerde aktif bir şekilde rol almıştır.²⁶ Rahman Kulî Bey'in bu etkili tutumu, yalnızca dönemin siyasî dengelerini şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda Mâhlar Âyim'in saray çevresindeki sosyal ve siyasî konumunu da belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur.

2. Mâhlar Âyim ve Emir Ömer Han'ın Duygusal Birlikteliği

Mâhlar Âyim, genç yaşlardan itibaren zekâsı ve sanatsal yeteneği ile dikkat çekmiştir. Tarihî kaynaklar, onun Fergana Vadisi'nde hem güzelliği hem de edebî yetkinliğiyle tanındığını aktarmaktadır. Marginân²⁷ hükümdarı Ömer Han'ın annesi ve Mâhlar Âyim'in halası olan Ming Âyim, oğlunun evleneceği kişiyi bizzat seçmek istemiştir. Ancak Ömer Han, Mâhlar Âyim'e karşı duyduğu derin sevgi nedeniyle onunla evlenmeyi talep etmiştir. Bu durum, çağdaşı Abdu'n-Nebi Hatif tarafından şöyle aktarılmıştır:

“Rahman Kulî Bey, Andican topraklarını yönetiyor ve haremde, gözlerden uzak bir şekilde saklanan ay yüzlü bir kızı bulunuyordu. Genç kız, hükümdar ailesine yaraşır bir güzellik ve zarafet sahibiydi. Dünyadaki hiçbir kız, onun bilgeliği ve gençliğinin tazeliği, zarafeti ve güzelliğiyle boy ölçüşemezdi. Çayırın çiçekleri, onun yüzünün güzelliği karşısında solup gitmiş, Yemen'in bakireleri ise onun hayat veren yakutlarından (yani dudaklarından) bihaberdi. Onun ince ve zarif bedeninin karşısında servi ve şimşir ağacı boyun eğer, siyah gözlerini gören nergis çiçeği bile hayrete düşerdi.” Nazım:

بیر غنچه بوستان عصمت

بیر نادره ی زمان عفت

Bir nadire-yi zaman iffet, bir gonca bostan-i ismet

Zamanın nadide bir iffet örneği idi, ismet bahçesinin bir goncasıydı

عصمت فلکین آفتابی

اقلیم جمالی کامیابی

İğlim-i cemali kamiya bî, esmet felekin aftar bî

Güzelliği saadetin iklimiydi, iffet göğünün parlayan güneşiydi

گلشن ادی منفعل گوزیدن

دانش بله فهمگه یگانه

Daneş bile fehmghehî yegâne, gülşen edeb-i münfeil göziden

Bilgiyle birlikte anlayışın eşsiz kaynağıydı, edep bahçesinin seçkin açan çiçeği idi

آی ببیرله قوباش خجل ایزوند

یا اینکه یگانه زمانه

²¹ Mairambek Tagaev, *Hokand Hanlığı'nın (1709–1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017, s.256.

²² Mahbube Kadirova, *Nadire: Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, Fen Yayınları, Özbek SSR, Taşkent 1967, s. 18.

²³ Şodmon Vohidov, *Kokon Hanlığı Tarihi*. C.2, Akademi yayınevi, Taşkent 2014, s. 11.

²⁴ “Öretepe”, günümüz Tacikistan'ında, Sughd vilayetinde yer alan eski bir yerleşim merkezidir. Hokand Hanlığı döneminde stratejik bir sınır şehri olarak önem kazanmış, Buhara ve Hokand arasında yaşanan siyasî mücadelelerde sıkça el değiştirmiştir.

²⁵ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 401- 409.

²⁶ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü'l-Tevarih-i Hânî*, s. 109 a.

²⁷ Marginân (Marg'ilon/Margilan), Fergana Vadisi'nin güneyinde, Olay Sıradagları'nın kuzey eteklerinde yer alan tarihî bir şehirdir. İlk yerleşim izleri MÖ 1. binyıla kadar gitmekle birlikte, yazılı kaynaklarda adı 10. yüzyıldan itibaren (özellikle İbn Hurdâzbih ve Kâşgarlı Mahmud'un eserlerinde) anılmaya başlanmıştır. İpek Yolu'nun önemli bir durağı olan şehir, Karahanlılar döneminde gelişmiş, ardından Timurular, Şeybânîler ve Hokand Hanlığı idaresinde kalmıştır. Özellikle Hokand döneminde bölgenin en önemli ipek dokuma ve ticaret merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Şehir, 1875'te Rus işgaline uğramış ve 1873–1876 arasında Pulat Han Ayaklanması gibi önemli bir direniş hareketine sahne olmuştur. Günümüzde Özbekistan'ın Fergana Vilayeti'ne bağlı olan Margilan, geleneksel ipek dokumacılığı ve tarihî yapılarıyla tanınmaya devam etmektedir. A. H. Dani & V. M. Masson (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. IV, UNESCO, 1992, s. 287–289.

Ya inke yegâne zamane, ay birle guyaş hecel üzünden,

O, zamanın eşsiziydi; ay ve güneş onun yüzünden utanırdı

و ذرا گه نجوک که راز وامق

اردی انگاه شاهزادع عاشیق

Erdi angah şahzade aşık, vezrage necük ki raz-i Vamık,

O sırada ona âşık bir şehzadeydi, Vâmık'ın sırrını bilen vezir gibi

عقل و خرد عید مشوش

یاد ای لب اوئل نیگار دلکش

Yad ey leb-uşal nigar-i dilkeş, akl ü hırad îd müşevveş,

Hatırla o tatlı dudaklı, gönül okşayan sevgiliyi, akıl ve zekâ bile bayramda şaşkındı

اردی گوز یاش چشمه چشمه

هر لحظه خیال ایته کرشمه

Her lahza hayal itip kereşme, erdi göz yaş çeşme çeşme,

Her an nazıyla hayale düşerdi, gözyaşları pınar pınar akardı.

Mâhlar Âyim'in hayatındaki önemli dönüm noktalarından biri, Emir Ömer Han ile evliliği olmuştur. Ömer Han, Merginan'da görev yaptığı süreçte, dayısı Rahman Kulî Bey'in kızı Mâhlar Âyim'e ilgi duymaya başlamış;²⁹ annesi Ming Âyim bu ilgiyi fark ederek saray danışmanlarıyla görüşmüştür. Danışmanlar, evliliğin sağlanması için elçiler göndermeyi önermiş; ancak Rahman Kulî Bey başlangıçta evliliğe karşı çıkmıştır. Bu süreç, Hekim Han Töre'nin aktarımına göre elçilik görevini Şeyhülislâm Masum Han Töre'ye verilmiş ve müzakere süreci sonuçlanmış ve Mâhlar Âyim ile Ömer Han resmen evlenmiştir. Hekim Han Töre, durumu şöyle anlatmıştır:

“O dönemde Andican'ı yöneten Hokand Hükümdarı Emir Âlim Han'ın dayısı Rahman Kulî Bey idi. Rahman Kulî Bey'in Mâhlar Âyim adında bir kızının bulunduğu ve dönemin sosyal teamülleri gereği toplum içinde fazla görünmezdi. Emir Âlim Han'ın, hanlık içi siyasî ve akrabalık bağlarını güçlendirmek amacıyla Mâhlar Âyim'i kardeşi Emir Ömer ile evlendirmeyi uygun gördüğü. Emir Alim Han bu evlilik ittifakını resmileştirmek üzere, Masum Han Töre'yi Ömer Bey birlikte Andican'a gönderdi. Masum Han Töre, bu teklifi Rahman Kulî Bey'e ileterek Ömer Bey ile Mâhlar Âyim'in evlilik sözleşmesini resmî olarak kayda geçirdi. Resmî işlemler tamamlandıktan sonra ise Masum Han Töre, Ömer Bey ile Merginan'a döndü.”³⁰

Hatîf'in aktardığına göre, düğün töreni büyük bir ihtişamla gerçekleşmiştir. Bu durum anlaşılabilir, zira bu dönemde iktidar sahiplerinin tüm kutlamaları, halktan sağlanan gelirlerle finanse edilmekteydi. Hatîf, gelin için başlık parası olarak çok sayıda değerli kumaş, bir grup erkek ve kadın köle, atlar ve koşum takımları verildiğini kaydetmiştir. Hokand'dan Andican'a yedi gün süren ve yol boyunca çeşitli durakları içeren düğün alayının yolculuğu aktarılmış; ayrıca beyler ve devlet görevlileri tarafından yeni evli çift onuruna düzenlenen resmi kabul törenlerinden söz edilmiştir. Düğün merasiminin bir ay boyunca devam etmiş ve Seyhun Nehri kıyıları da dâhil olmak üzere her bölgeden misafirlerin katılımıyla büyük bir coşku yaşanmıştır.³¹

Bazı tarihçilerin, başlangıçta Emir Âlim Han'ın Mâhlar Âyim ile evlenmek istediğini, ancak Ömer Bey'in ısrarlı talepleri üzerine onunla evlendirildiğini ileri sürdükleri aktarılmıştır.³² Buna karşılık, çağdaş tarihçilerden biri olan Molla Avaz Muhammed Attar'ın olayı farklı bir bağlamda ele aldığı görülmektedir. Attar'a göre Emir Âlim Han, Ömer Han'ın üstün niteliklerini takdir ettiği için bu evliliği gönülden desteklemiştir. Attar, 1806–1807 (Hicrî 1220) yılında devletin ileri gelenleri ve yargıçların huzurunda gerçekleştirilen görkemli bir düğünle çiftin bir araya geldiğini ve huzur ile mutluluk içinde evlendiklerini aktarmıştır. Düğün gecesine dair Attar'ın aktardığı tasvir oldukça canlı olduğu anlaşılmaktadır:

“O gece öyle bir kutlama yapılmıştı ki, hizmetkârlar ve zarif güzeller bin bir hevesle içmiş, sanki içki kadehleri yaralarına merhem olacaktı gibi davranmışlardı. Herkes şarabın sarhoşluğuyla kendi hâline dalmış, şarkıcılar ise bin bir hikâye anlatan bülbüller misali her türlü şarkıyı seslendirmişlerdi.” Şiir:

مطرب بگو که کار جهان شد به کام ما

ساقی بیار باده بر افروز جام ما

Saki biyar bade, berefruz cam-i mâ, motreb begu ke kar-i cehan şod be kam-i mâ,

²⁸ Mahbube Kadirova, *Nadire Divan*, Fenler Akademisi Neşriyatı, Taşkent 1963, s. 65–67; Kadirova, *Nadire: Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, s. 22.

²⁹ Hüseyin Şen, “Ömer Han Döneminde Hokand Hanlığı (1809–1822)”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* C.3/5, İstanbul 2021, s. 117.

³⁰ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 402.

³¹ Kadirova, *Nadire: Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, s. 24.

³² Kadirova, *Nadire: Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, s. 25.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Saki, şarabı getir ve kadehimizi parlat, ey çalgıcı, söyle artık dünya işleri bizim arzumuzca oldu

ای بی خبر ز لذت شراب مدام ما

ما در پیاله عکس رخ یار دیده ایم³³

Ma der piyale aks-i roh-i yar dideyim, ey bi heber ze lezzet-i şarâb-i medâm-i mâ,

Biz kadehin içinde sevgilinin yüzünün yansımaları gördük, ey habersiz, bizim ebedî şarabımızın tadından sen ne bilirsin!

Bu birliktelik, yalnızca kişisel bir birliktelik olmanın ötesine geçerek, hanedan siyaseti ve geleceği açısından kritik bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Evlilik sonrasında büyük çaplı kutlamalar ve halka açık şenlikler düzenlenmiş; böylece bu önemli hadise toplumsal bir boyut kazanmıştır. Ömer Han, Andican'dan ayrıldıktan sonra Merginan'a geçmiş, burada kısa bir süre inzivaya çekilerek dinlenmiş, ardından yeniden devlet meselelerine ve idarî sorumluluklarına odaklanmıştır.

Mâhlar Âyim ile Emir Ömer Han arasında karşılıklı derin bir sevgi ve bağlılık beslediklerini gösteren bazı emareler söz konusudur. Evliliklerinin ilk dönemlerinde, idarî sorumlulukları nedeniyle geçici ayrılıklar yaşamak zorunda kaldıkları dönemlerde dahi aralarındaki duygusal bağın güçlendiği gözlemlenmektedir. Nitekim Ömer Han'ın harem çevresine yakınlığıyla bilinen şair Cihan Âtın Üveysî,³⁴ bu karşılıklı bağlılığı manzum bir eserinde şu sözlerle betimlemiştir:

او وامق آدی بواردی عوزرا

او یوسف آدی بو دور زلیخا

Û Yusuf adı budur Züleyha, û Vâmık adı buerdi Uzrâ,

Bu çağın Züleyha'sı onun Yusuf'u idi; o ise Vâmık'tı, karşısındaki de Azra idi

بیری بیرنی محبتیگ مفتون³⁵

بریس لیلی آدی بیری مجنون

Birisi Leylî adı, biri Mecnun, biri birini muhabbetin meftun,

Biri Leyla idi, diğeri Mecnun; biri ötekine aşkın büyüyle tutulmuştu

Cihan Âtın Üveysî'nin aktardıkları, Mâhlar Âyim'in kendi edebî eserlerinde yer alan ifadelerle de desteklenmiştir. Nitekim Mâhlar Âyim'in Farsça divanında, eşi Ömer Han'a duyduğu derin aşkı ve onun fiziksel güzelliğini betimleyen çok sayıda gazele rastlandığı belirtilmiştir. Söz konusu gazellerden biri şu şekildedir:

دیدها محو تماشا از وصال قامتت

ای بهار جلوه خرم از نهال قامتت

Ey bahar-i celveyi horrem ez nehâl-i qâmetet, dîdehâ mahv-i temâşâ ez visâl-i qâmetet

Senin zarif boyundan neşet eden güzellik bahar gibi taptazedir, gözler, senin boyuna kavuşmanın seyrine dalmıştır

هست مضمونی ز مکتوب مال قامتت

خوبی وموزونی و آزادگی و دلکشی

Hubî u mevzûnî u âzâdegî u dilkeşî, hêst mazmûnî ze mektûb-i me'âl-i qâmetet

Güzellik, uyum, özgürlük ve gönül alıcılık, hepsi senin boyunun yazgısında yazılı birer anlamdır

سرو با شمشاد یک سر پایمال قامتت

چون تو نخلی در بهارستان خوبی کس ندید

Çon to nehlî der behârestân-i hubî kes nedid, serv bâ şemşâd yek ser pâymâl-i qâmetet

Senin gibi bir hurma ağacını güzellik bahçesinde kimse görmemiştir, serviyle şimşir ağacı, senin boyunun önünde ezilmiştir

بس که دارم در سخن فکر و خیال قامتت

نسخه ی آزادگی پیداست از هر مصرع ام

Nosheyi âzâdegî peydâst ez her mesra'em, bes ke dârem der sohan fikr u heyâl-i qâmetet

³³ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevarih-i Hânî*, s. 109 a-109b.

³⁴ Cihân Âtın Üveysî, Mergînân şehrinin Çilduhteran mahallesinde doğmuş ve "Üveysî" mahlasıyla şiirler kaleme almıştır. Babası Sıddık Baba Kaynar Divâne Kâsânî, annesi Cinnî Bibî'den ve ağabeyi Ahuncan Hafız'tan aldığı eğitimle hem şiir hem de müzik alanında yetişmiştir. Üveysî, genç yaşta Ömer Han dönemi sarayının edebî muhitine katılmış ve Nadire Begüm'e mürebbi olarak şiir öğretmiştir. Üveysî'nin divanı, Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde (döküm no: 1837) muhafaza edilmektedir. Bu divân içerisinde Kerbelanâme, Şehzâde Hasan, Şehzâde Hüseyin ve tamamlanmamış Vâkiyât-i Muhammed Ali Han destanları yer almaktadır. Şairin eserleri, Kur'an ayetleri, hadis öğütleri ve tasavvufî telkinler temelinde yazılmıştır. Selahittin Tolkun, Tolkun, *agm*, 171-174; Mairambek Tagaev, *agt*, s.252-255.

³⁵ Cihan Altun Üveysî, *Vakiât-ı Muhammed Ali Han*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birünî adlı Şarkşinâlık Enstitüsü, Taşkent, Nûsha No: 1837, v. 111 a.

Sözlerimin her mısrasında özgürlüğün bir nüshası bellidir, zira her sözümde senin boyunun hayali vardır

سروقدان جهان را سالها دیدیم، نیست در میان نازپیرایان مثال قامتت

Serv qedân-i cihân râ sâlhâ didim, nîst, der meyân-i nâz-pîrâyân mesâl-i qâmetet

Yıllarca dünyadaki servi boyluları gördük, ama güzel süslenmişler arasında senin boyunun benzeri yok

شوقها دارم ز امید وصال قامتت گرچه هجران هر زمانی تازه داغم می کند

Gerçe hicrân her zemânî tâze dâğem mikoned, şevqhâ dârem ze omîd-i visâl-i qâmetet

Her ne kadar ayrılık her an beni yeniden dağlasa da senin boyuna kavuşma umuduyla nice arzular besliyorum

در گلستانی که باله اعتدال قامتت ناله ی قمری بود از سرو فریاد ملال

Nâle-yi qomrî bovad ez serv feriyâd-i melâl, der golestânî ke bâled i'tidâl-i qâmetet

Senin boyunun ölçülü ahengiyle büyüyen bir gül bahçesinde, servinin şikâyeti ancak bir güvercinin iniltisidir

بگذرد در شادکامی ماه وصال قامتت سالها شد هست مقصود و مرام ای مه جبین

Sâlhâ şod hêst maqşûd u merâm ey mehcebin, bogzerad der şâdkâmî mâh u sâl-i qâmetet

Ey ay yüzlü sevgili, senin boyun yıllardır arzum ve ülkümdür, onunla aylar ve yıllarım mutlulukla geçsin

سر بلندی باد همدوش کمال قامتت تا بهارستان عالم هست سرسبز اینچنین

Tâ bahârestân-i 'âlem hêst sersabz inçenîn, serbelendî bâd hemdûş-i kemâl-i qâmetet

Dünya bahçesi böyle yeşerdiği sürece, senin boyunun kemaliyle birlikte başı dik olsun

چشم اندازم که آید راست فال قامتت بر مرام آرزو در شوکت حسن وفا

Ber merâm-i ârezu der şevket-i husn u vefâ, çeşmendâzem ke âyed râst fâl-i qâmetet

Güzellik ve vefanın ihtişamında arzunun maksadına ulaşması dileğiyle, senin boyunun talihi doğrulacak diye umut ederim

فطرت مکنونه موزون از خیال قامتت گشت آخر در چمنزار مضامین کمال³⁶

Geşt âher der çemenzâr-i mazâmîn-i kemâl, fitret-i mek'nûne mevzûn ez heyâl-i qâmetet

Nihayet, kemal mazmunlarının çayırında senin boyunun hayalinden doğan gizli fitratlar uyum içinde yeşerdi.

Mâhlar Âyim ile Ömer Han arasındaki ilişkinin dinamikleri, çiftin edebî mirası üzerinde belirleyici olmuştur. Ömer Han'ın devlet işleri ve seferler nedeniyle yaşanan geçici ayrılıklar, Mâhlar Âyim'in gazellerinde hem bir yalnızlık ve özlem teması olarak yansımış, hem de onun sanatsal ifadesini derinleştiren bir zemin hazırlamıştır. Buna karşılık, birlikte geçirdikleri zamanlar ise sadece duygusal bir tatmin değil, aynı zamanda karşılıklı edebî bir etkileşim ve gelişim süreci yaratmıştır. Bu nedenle, Mâhlar Âyim'in şiirleri, hanedan içindeki bu özel ilişkinin duygusal coğrafyasını anlamak için birincil bir kaynak niteliği taşımaktadır:

“Uzun zamandır ayrılığın kargaşasıyla gönlüm darmadağın ve hasretin acısıyla kalbim yaralıdır... Ömer Han ile vuslat tahtında birlikte olduğum vakit onun sohbetiyle huzur bulur, saadet içinde yaşırdım... Onun latif sözleriyle şiir sanatının inceliklerinden faydalanır, yavaş yavaş şiirin kurallarını öğrenirdim. Bazen bir mısra, bazen bir beyit söyleyerek taklit ederdim. Han hazretleri ise şiirlerindeki eksiklikleri düzelterek onları daha süslü hâle getirirdi. Böylece kısa sürede şiirin kanunlarında mahir ve konularında usta bir sanatkâr haline geldim... Bazen Han hazretleri bir mısradaki bana bir anlam sorar, ben de doğaçlama olarak ikinci mısrayı yanıt olarak söyledim.”³⁷

3. Mâhlar Âyim'in Annelik ve Eğitim Anlayışı

³⁶ Mekkûne, *Divan*, Taşkent, Nüsha No: 7766, s. 140.

³⁷ Mahbube Kadirova, *Nâdire Divân*, Fenler Akademisi Neşriyatı Özbekistan, Taşkent 1963, s. 343-345.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mâhlar Âyim, hanedandaki konumunu sadece bir hükümdar eşi olmanın ötesine taşımış; derin bir annelik sorumluluğu ve kendine özgü bir eğitim anlayışıyla öne çıkmıştır. Onun için annelik, yalnızca biyolojik bir bağ olmayıp ahlaki ve toplumsal boyutları olan bir görev olarak addedilmiştir. İlk çocuğunun doğumu, bu anlayışın hem aile hem de saray çevresinde bir coşku ve umut kaynağı olarak tezahür etmesine vesile olmuş; oğlunun yetiştirilmesi de onun bu anlayışının bir numunesi olarak kayıtlara geçmiştir.

Mâhlar Âyim'in büyük oğlu Muhammed Ali Han'ın doğumuna ilişkin anlatılarda belirgin farklılıklar olduğu gözlemlenmiştir. Buna karşın, Muhammed Ali Han'ın çocukluğu ve şehzadelik dönemine dair elde edilebilen bilgilerin büyük ölçüde, halasının oğlu Hekim Han Töre'nin kayıtlarına dayandığı anlaşılmaktadır. Hekim Han'ın aktardığına göre, doğumun hemen ardından saraya çağrılan müneccimler, çocuğun geleceğine ilişkin olarak “Eğer bu çocuk kemale ererse, din ve dünyaya hâkim olur; aksi takdirde ne Müslüman olur ne de kâfir” şeklinde bir kehanette bulunmuşlardır. Ayrıca, çocuğun fiziksel görünümüne dair yapılan değerlendirmeler sonucunda kendisine Muhammed Ali adının verildiği belirtilmiştir.³⁸ Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, Hekim Han'ın ilerleyen yıllarda babası Şeyhülislam Masum Töre ile birlikte Muhammed Ali Han tarafından görevden alınarak sürgüne gönderilmiş olmasıdır. Bu durum, Hekim Han'ın doğuma ilişkin anlatısında siyasî imalar ya da dolaylı bir eleştirinin yer almış olabileceği ihtimalini gündeme getirmiştir.

Diğer taraftan, Avaz Muhammed Attar'ın *Tuhfetü't-Tevarih-i Hânî* adlı eserinde olay daha sembolik ve edebî bir dille aktarılmıştır: “Bahar yağmurlarının coşkusuyla Mahlar Âyim'in bağrına kıymetli bir inci bıraktı. Vakit gelip çatığında, kutsal bir oğul dünyaya gözlerini açtı. Onun dünyaya gelişi, hanedanın talihini parlatan bir ışık oldu. Emir Ömer Han, bu mutlu olayın şerefine büyük şenlikler ve toylar düzenledi. Ulemâ ve bilgelerin huzurunda, o mübarek çocuğa ‘Muhammed Ali’ adı verildi.”³⁹ Müellif, bu mutlu haberi bir beyitle de taçlandırmıştır:

آتش شوق تیزتر گردد

و عده وصل چون شود نزدیک

Va'de-yi vasl çün şevd nazdik, âteş-i şevq tizter gerded

Kavuşma vaadi yaklaştıkça, hasretin ateşi daha da hararetli olur.

Muhammed Ali Han'ın doğum tarihi ise kaynaklarda kesinlik kazanmamıştır. Ş. Vahidov doğum tarihi olarak 1806 yılını verirken, M. Bilal Çelik 1808 yılını işaret etmiştir. Dönemin ana kaynaklarından *Müntahabü't-Tevarih'te* ise Muhammed Ali Han'ın 12 yaşında, 1822 yılında tahta çıktığı belirtilmiştir. Müellifin saraya olan yakınlığı göz önüne alındığında, onun 1810 yılı civarında dünyaya geldiği tahmin edilebilir.⁴⁰

Muhammed Hekim Töre'nin kayıtlarına göre, Mâhlar Âyim'in büyük oğlu Muhammed Ali Han'ın ardından ikinci oğlu Sultan Mahmut Han, Hicri 1234 (Miladi 1818/1819) yılında dünyaya gelmiştir. Doğum haberi, Muhammed Hekim Töre aracılığıyla Ömer Han ve saray erkânına iletilmiş; bu müjde üzerine Ömer Han, kendisine hilatler, Arap atı ve değerli diğer takımları hediye etmiştir. Mâhlar Âyim, Sultan Mahmut Han'ın doğumuyla bir kez daha annelik sevincini yaşamış, bu olay yalnızca aile içinde değil, devlet nezdinde de coşkuyla karşılanmış ve halk arasında geniş kutlamalara vesile olmuştur. Bu tarihî an, Mâhlar Âyim'in şu dizeleriyle ifade edilmiştir:

بر همایون طفل بابر نسلیدین عیان

بحر دولتدین بشارت سیز گه ای اهل جهان

Bahr-i devletdin beşaret sizge ey ehl-i cihan, ber hümâyûn tıfl-i Bâbir nesliden ayan

Ey dünya halkı! Devlet denizinden size bir müjde var: Bâbü soyundan kutlu bir çocuk dünyaya geldiği açıktır

نادره قلیدی دعای خیر ایلاسوز مختصر

⁴¹ گلیدی چون دنیاچه اول شهزاده عالی گوهر

Gelidi çün dünyâya evvel şehzâde-i âlî-güher, nâdire gilidi duâyî hayr ile sâz-i muhtasar

Yüksek cevherli ilk şehzade dünyaya geldiğinde, bu nadir inciye kısa ama içten bir hayır duası yapılsın.

Mâhlar Âyim'in üçüncü bir oğlunun bulunup bulunmadığı meselesinin araştırmacılar arasında tartışmalı olduğu görülmektedir. Bazı araştırmacıların, Muhammed Ali Han tarafından öldürülen Abdullah'ın Mâhlar Âyim'in öz oğlu olduğunu ileri sürdükleri aktarılmıştır. Ancak dönemin kaynaklarından Avaz Muhammed'in

³⁸ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 402.

³⁹ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevarih-i Hânî*, s. 109b.

⁴⁰ Hüseyin Şen, *Muhammed Ali Han Döneminde Hokand Hanlığı (1822–1842)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Programı, (Yayımlanmış doktora Tezi), İstanbul 2020.s.117.

⁴¹ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 439.

Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî adlı eserinde Abdullah'ın “برادرعلاتی” (berâder-i alâtî), yani “üvey kardeş” olarak tanımlandığı belirtilmiştir.⁴² Söz konusu ifadenin, Abdullah'ın biyolojik annesinin Mâhlar Âyim olmadığına işaret ettiği anlaşılmaktadır. Mâhlar Âyim'in Abdullah'ın düğününe katıldığına dair bazı kayıtların bulunduğu görülse de,⁴³ bu durumun biyolojik bir annelikten ziyade sosyal bir annelik rolüne işaret ettiği değerlendirilmiştir.⁴⁴

Mâhlar Âyim'in annelik rolü, yalnızca kendi oğullarıyla sınırlı kalmamış, saraydaki diğer çocukları da kapsayacak şekilde genişlemiştir. Tarihçi Hekim Han Töre, Mahlar Âyim'in kendisine gösterdiği şefkati ve onun haremdeki saygın konumunu anılarında şu sözlerle vurgulamıştır:

“Geleneklere göre ben ve Muhammed Ali Han, her gün üç ya da dört kez haremdeki en saygıdeğer ve en sevilen kadın olan Mâhlar Âyim'in yanına giderdik. O, bana kendi annemden daha nazik ve sevecen davranıyordu. İçeri girdiğimizde ona selam verirdik ve saatlerce onunla çay içip sohbet ederdik.”⁴⁵

Mâhlar Âyim'in eğitim anlayışı, çocuklarının yetiştirilmesinde ve toplumsal projelerinde somut bir şekilde tezahür etmiştir. Yetiştirdiği çocukların ilerleyen yıllarda üstlendikleri roller, onun eğitime verdiği önemin belirgin göstergelerden biri olmuştur. Büyük oğlu Muhammed Ali Han hem şair kimliği hem de hanlık makamındaki liderliğiyle tanınırken; küçük oğlu Sultan Mahmud Han, eğitilmiş bir devlet adamı olarak öne çıkmıştır. Aynı aileden Muhammed Hekim Han ise dönemin önde gelen tarihçilerinden biri olarak siyasi tarih yazımına önemli katkılarda bulunmuştur. Muhammed Ali Han'ın eğitim hayatı, bu sürecin niteliğine dair ipuçları verir: ilk eğitimini dönemin ünlü şairi Üveysî'den almış, ardından Medrese-i Mir'de öğrenim görmüş, saraydaki edebî toplantılara katılarak genç yaşta itibaren edebiyat ve şiirle derin bir bağ kurmuştur.⁴⁶

Mâhlar Âyim'in eğitim alanındaki etkisi yalnızca şehzadelerle sınırlı kalmamış, kız çocuklarının eğitime yönelik kapsayıcı adımlar atılmıştır. Bu kapsamda, “Âtın-ayiyani” adı verilen uygulama çerçevesinde medreseler bünyesinde kız çocuklarına okuma-yazma öğretmek üzere kurslar düzenlenmiş; mahalle mekteplerinde ve kırsal bölgelerde kız çocuklarına ve kadınlara ders verebilecek eğitimcilerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Dönemin geleneksel yapısına uygun biçimde, hükümdar eşi sıfatıyla kendisine tahsis edilen mülkler toplum yararına kullanılmış; özellikle genç ve yetenekli kızların eğitime ve sosyal hayatta daha etkin roller üstlenmelerine destek olunmuştur.⁴⁷

Eğitim yatırımlarının kurumsal boyutu, Ömer Han'ın himayesinde inşa edilen Mahlar Ayim ve Ming Ayim medreseleri, toplamda 81 oda kapasitesiyle yaklaşık 200 talebeye eğitim imkânı sunarak dönemin ilmi altyapısına önemli katkılarda bulunmuştur. Mâhlar Âyim'in başlattığı bu imar ve eğitim faaliyetleri, Ömer Han'ın vefatından sonra da sürdürülmüştür. Nitekim Han mezarlığı içerisindeki caminin inşası Ömer Han döneminde başlatılmış olsa da 1824 yılında Mâhlar Âyim tarafından tamamlanmıştır.⁴⁸

Yapılan araştırmalara göre, kız çocuklarının eğitime verilen önemin hanlık sistemi içerisinde istikrarlı bir yer edindiği görülmüştür. Merginan bölgesinde kız çocuklarının eğitime yönelik uygulamaların, Ömer Han'ın tahta çıkışından önceki süreçte ve Mâhlar Âyim'in etkisiyle şekillenmiş olduğu değerlendirilmektedir. Nitekim daha sonraki dönemlere ait verilerde, 1908 yılında yapılan tespitlere göre Merginan'da 25 kız mektebinin faaliyet gösterdiği ve yaklaşık 330 kız öğrencinin bu okullarda eğitim gördüğü kaydedilmiştir. Bu mekteplerde “müderrese” unvanını taşıyan kadın din bilginlerinin okuma-yazma, ahlak, görgü kuralları ve aile ilişkileri gibi konularda eğitim verdiği; benzer eğitim faaliyetlerinin dönemin bilgili kadınları tarafından ev ortamlarında da sürdürüldüğü belirtilmiştir.⁴⁹

4. Ömer Han'ın Tahta Çıkış Serüveninde Kayınpederi Rahman Kulî Bey'in Rolü

Hokand Hanlığı'nda, Emir Âlim Han'ın akıl sağlığındaki bozulma ve baskıcı uygulamaları nedeniyle siyasi ve ekonomik bir istikrarsızlık dönemi yaşanmıştır. Bu durum, toplumun özellikle fakirler, dular ve tarikat mensubu kadınlar gibi hassas kesimlerinde derin bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Şeyhülislâm Masum Han Töre'nin uyarılarının dikkate alınmaması, devlet erkânı ve halk arasındaki huzursuzluğu daha da artırmıştır.⁵⁰

⁴² Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 196 a.

⁴³ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 454.

⁴⁴ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tarih-i Cihannümâyî*, Özbekistan'da Abu Rayhon Beruni Şarkiyatçılık Enstitüsü Kütüphanesi (No:9455), s. 104b-104 a; Muhammed Hekim Han, *age*, s. 454.

⁴⁵ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 479-480.

⁴⁶ M. Bilal Çelik, “Hokand Hanlığı Siyaset ve Kültür Hayatında Bir Kadın: Mahlar Ayim”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, Ed. Osman Köse, C.1, Canik Belediyesi Yay, Samsun 2016, s. 304; Hüseyin Şen, *age*, s.72.

⁴⁷ Zebunisa Kamalova, Hokand Edebî Muhitinde Kadınların Yeri (Dilşâd Berna ve “Tarih-i Muhacirân” Eseri Örneğinde), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 131(259), İstanbul 2022, s. 313.

⁴⁸ Hüseyin Şen, “Ömer Han Döneminde Hokand Hanlığı (1809–1822)”, s.129,

⁴⁹ Aitamat Kariev, “Hokand Hanlığı'nın Eğitim Geleneği ve Medreseler”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.54/3, Ankara 2018, s.154.

⁵⁰ Muhammed Hekim Han, *age*, s.409; Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s.119 a.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Bu kriz ortamında, Ömer Han'ın tahta çıkışında kayınpederi Rahman Kulî Bey'in rolü belirleyici olmuştur. Andican'ın ileri gelenlerinden ve nüfuz sahibi bir beyi olan Rahman Kulî Bey hem yerel hem de askerî gücünü kullanarak damadı Ömer Han'ın desteklenmesini sağlamıştır. Özellikle Öretepe ve Semerkant seferlerindeki başarısızlıklar ve yaşanan anlaşmazlıklar, halk ve yönetici sınıf arasındaki memnuniyetsizliği doruk noktasına taşımış; bu da Ömer Han'ın yasal varis olarak tahta geçiş sürecini hızlandırmıştır.⁵¹

Sürecin askerî ve taktiksel boyutları, kaynaklarda canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Molla Avaz Muhammed Attar'ın *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî* adlı eserinde aktarıldığı üzere, Ömer Han'ın tahta giden yolculuğundaki güvenliğinin, kayınpederi Rahman Kulî Bey'in komutasındaki Andican ordusuna emanet edildiği belirtilmiştir. Rahman Kulî Bey'in, birliklerini stratejik öneme sahip Akcer geçidine konuşlandırmıştır. Bu sırada, rakip muhafızların takibine uğrayan süreç, Emir Âlim Han'ın beklenmedik ölümüyle sonuçlanmıştır. Kaynaklara göre, "Kanber" lakaplı bir kişi tarafından düzenlenen bir suikast sonucu Âlim Han, şehirden bir fersah uzakta öldürülmüştür.⁵²

Rahman Kulî Bey'in olay yerine vardığında şehit düşmüş hükümdarın başında yas tuttuğu ve ağladığı aktarılmıştır. Bu tasvir, onun siyâsî desteğinin ötesinde, geleneksel törelere ve ailevi bağlara olan sadakatini de göstermektedir. Âlim Han'ın ölümü, fiilen Ömer Han'ın önündeki en büyük engeli kaldırmış ve onun Hokand'a ulaşarak tahta oturmasının yolunu açmıştır.⁵³ Nitekim Namanganlı Mevlâna Fezli, Ömer Han'ın Hicri 1225 (Miladi 1810) yılında merhum Emir Âlim Han'dan hilafeti devralarak tahta çıktığını kaydetmiştir.⁵⁴

Sonuç olarak, Ömer Han'ın tahta çıkış sürecine dair kaynaklarda farklı vurgular bulunmaktadır. Bazı tarihçiler bu sürecin nispeten sorunsuz bir destekle gerçekleştiğini aktarırken, diğerleri Rahman Kulî Bey'in askerî müdahalesi ve yerel nüfuzunun belirleyici olduğunu ileri sürmektedir. Bu çelişkili anlatımlar, dönemin siyâsî dinamiklerinin karmaşıklığını yansıtmakta; aynı zamanda Mâhlar Âyim'in sonraki konumunu şekillendiren sosyopolitik bağlamın anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

5. Ömer Han'ın Evlilikleri ve Mâhlar Âyim'in Yaşadığı Sarsıntılar

Mâhlar Âyim'in hayatı, saray protokolü ve annelik sorumluluklarının ötesinde, kişisel acılar ve duygusal sarsıntılarla da şekillenmiştir. Emir Ömer Han'ın art arda yaptığı evlilikler, Mâhlar Âyim için yalnızca bir statü kaybı değil, ruh dünyasında derin izler bırakan ve aile içi huzuru bozan bir sarsıntı yaratmıştır.

5.1. İkinci Evlilik: Hanpaşa ile Zoraki ve Normları Zorlayan Bir Birleşme

Hicri 1234 (Miladi 1819) yılında Ömer Han, ikinci bir kadınla evlenmiş ve bu durum Mâhlar Âyim üzerinde yıkıcı bir etki yaratmıştır. *Müntekhabü't-Tevârih* adlı eser, Ömer Han'ın Seyit Gazi Hâce'nin kızı Hanpaşa ile evliliğini ayrıntılı biçimde ele almıştır. Evlilik, gönüllü bir birliktelikten ziyade Ömer Han'ın ısrarlı talepleri ve baskısı sonucunda gerçekleşmiştir. Hanpaşa başlangıçta başka biriyle nişanlıyken, Hanpaşa'nın övgüye değer güzelliği Ömer Han'ın nezdinde dikkate değer bir karşılık bulmuş ve bu durum, Han'ın kendisine yönelik özel alakasının başlıca motivasyon kaynağını teşkil etmiştir. Ömer Han'ın defalarca görücü göndermesi sonucunda aile çaresizlik içinde kızını vermek zorunda kalmıştır.⁵⁵ Geleneksel nikâh akdinin ardından Hanpaşa, Ömer Han'ın eşi olmamışsa da bu dilsel kanıt evliliğin varlığını teyit etmekle kalmaz, Mâhlar Âyim'in yaşadığı sosyal ve duygusal sarsıntının boyutunu anlamamıza da yardımcı olur.

5.2. Üçüncü Evlilik: Siyâsî Stratejinin Bir Parçası

Ömer Han'ın üçüncü evliliğinin arka planında siyâsî ve stratejik hesaplar yer almıştır. Mahmud Han'ın Öretepe vilayetinin fethini sürekli vadetmesine rağmen bunu gerçekleştirememesi, Ömer Han'da hayal kırıklığı yaratmış; Mahmud Han ise bu durumu yatıştırmak için kardeşinin kızını Ömer Han'a ile evlendireceğini teklif etmiştir. Mahmud Han'ın kardeşinin başlangıçtaki direncine rağmen, baskılar sonucunda evlilik gerçekleşmiştir. Evlenen kadının Seyyid kökenli olması ve Ömer Han'ın bu özelliği özellikle talep etmesi, halk arasında evliliğin uğursuz olduğu yönünde söylentilerin yayılmasına neden olmuştur.⁵⁶

5.3. Dördüncü Evlilik: Uğursuzluk Söylentileriyle Anılan Bir Birliktelik

Muhammed Hekim Han'a göre, Ömer Han'ın dördüncü eşiyle ilgili bilgiler sınırlıdır. Buna karşın, Mahmud Han'ın ağır bir hastalık sonucu vefat ettiği ve geride son derece güzel bir eş bıraktığı aktarılmıştır. Dul kalan bu kadına Ömer Han'ın derin bir ilgi duyduğu, kendisine nazik ifadelerle ve edebî üslupla yazılmış şiirlerle yaklaştığı belirtilmiştir. Nihayetinde, bu kadın Ömer Han'ın dördüncü eşi olarak haremine katılmıştır.⁵⁷

⁵¹ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 128a-128b; Muhammed Hekim Han, *age*, s.417-419.

⁵² Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 136a; Molla Avaz Muhammed Attar, *Tarih-i Cihannümâyî*, s.65a.

⁵³ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 128a.

⁵⁴ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 136a; Molla Avaz Muhammed Attar, *Tarih-i Cihannümâyî*, s.65a.

⁵⁵ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 448-449;

⁵⁶ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 462-466.

⁵⁷ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 589-591.

Müntekhabü't-Tevârih'te Ömer Han'ın bu evliliğine açıkça yer verilmiş olmakla birlikte, dönemin diğer önemli kaynaklarında bu birlikteliğe dair herhangi bir bilginin yer almadığı görülmektedir. Tarihçilerin bu durumu ya bilinçli biçimde göz ardı ettikleri ya da İslâmî evlilik hukuku çerçevesinde hükümdarların çok eşliliğini olağan karşılayarak kayda geçirmediikleri değerlendirilmektedir.

Mâhlar Âyim, dönemin siyasî ve sosyal baskıları altında derin bir ruhsal buhran yaşamış; ancak Hokand Hanlığı'nda hükümdarın kıdemli eşi konumundaki statüsünü korumuştur. Eşine duyduğu sadakati sürdürmeyi tercih eden Mâhlar Âyim'in yaşadığı ayrılığın acısı ve içsel ıstırabı, şiirlerine ve özellikle gazellerine derin biçimde yansdığı tespit edilmiştir:

حاصل بیداریام داغ است و خوابم آتش است

راست گویم روز تا شب بی تو میسازم ز هجرت

Râst guyem rûz tâ şeb bî to misâzem ze hecret, hâsıl-î bîdâriyem dâğ est u hâbem âtesh est

Doğruyu söyleyeyim: Senin yokluğunda sabah akşam hicranla yaşıyorum, uyanıklığının meyvesi yaradır, uykum ise ateştir

دقترم مجموعه‌ی داغ و کتلم آتش است

در کلام نیست مکنونه به غیر از سوختن

Der kelâmem nîst meknûne be geyr ez sûhten, defterem mecmû'a-yî dâğ u ketâbem âtesh est

Maknuna'nın sözlerimde gizli başka bir anlam yok, yalnızca yanmaktır, defterim acılardan oluşmuş bir mecmua, kitabım ise ateştir.

Buna rağmen, Mâhlar Âyim eşsiz zarafeti ve yüce karakteriyle yalnızca sadakatine bağlı kalmakla yetinmemiş; aynı zamanda fakirlere, dullara, yetimlere ve mazlumlara yardım ederek hem manevi sorumluluğunu yerine getirmiş hem de içsel yaralarına karşı bir teselli ve anlam alanı yaratmıştır. Dolayısıyla, Mâhlar Âyim ile Ömer Han arasındaki ilişkinin idealize edilmiş bir aşk ve sadakat çerçevesinde sorunsuz biçimde sürdüğü yönündeki geleneksel tasvirin, bu kayıt dışı bırakma eğilimi karşısında yeniden değerlendirilmesini gerektirdiği sonucuna varılmaktadır.

6. Mâhlar Âyim'in Edebî Kişiliği ve Ömer Han'ın Bu Edebî Yolculuktaki Rolü

Mâhlar Âyim'in edebî kişiliği ve şairlik yeteneği, özellikle eşi Ömer Han'ın rehberliği ve himayesinde evlilik sonrası dönemde belirgin bir olgunluğa erişmiştir. Bu süreçte yalnızca yetkin bir şair olarak değil, aynı zamanda dönemin önemli edebî şahsiyetlerinden biri olarak tarih sahnesine çıkmıştır.⁵⁹ Ömer Han döneminde Hokand sarayı, şiir başta olmak üzere canlı bir edebî çevreye ev sahipliği yapmış; bu ortam hem erkek hem de kadın şairlerin yetişmesi için güçlü bir zemin oluşturmuştur. Ömer Han'ın edebiyata olan kişisel ilgisi ve "Emirî"⁶⁰ mahlasıyla kaleme aldığı şiirlerde Çağatay Türkçesi ile Farsça'yı ustaca kullanması, sarayda düzenli bir kültürel atmosferin oluşmasını sağlamış ve Hokand'ı 19. yüzyılın ilk yarısında Türkistan'ın önde gelen edebî merkezlerinden biri hâline getirmiştir.⁶¹

Bu çevre içerisinde, Ömer Han'ın kurduğu kültürel ortamın Mâhlar Âyim'in divan tertip edecek olgunluğa ulaşmasına ve sarayda kadınların edebî faaliyetlerine verilen desteğin hem onun entelektüel gelişimini hem de dönemin kadın şairlerinin görünürlüğünü artırmasına katkı sağladığı belirlenmiştir.⁶² Bu bağlamda, şairin edebî kimliğinin en somut yansımalarının, divanındaki gazellerde ortaya çıktığı görülmektedir.

Mâhlar Âyim'in şiirlerinde duyuş, incelik, içsel derinlik ve kadın bakış açısının belirgin biçimde yansdığı görülmüştür; bu özelliklerin, onun şîrsel yolculuğunun yalnızca kendi iç dünyasını değil, farklı kültürlerle kurduğu etkileşimi de kapsadığı tespit edilmiştir. Bu edebî altyapının, onun güçlü bir şair olmasına ve aşk ile tasavvuf gibi derin temaları işleyebilmesine imkân sağladığı anlaşılmıştır.⁶³

Eserlerinin edebî derinliği ve dinî içeriği üzerine yapılan değerlendirmeler, Mâhlar Âyim'in şairliğinin yalnızca sanatsal değil, aynı zamanda manevî yönünü de ortaya koyduğunu göstermiştir. Tasavvufa olan ilgisinin, kullandığı terimler ve işlediği dinî temalarla pekiştiği; eserlerinde adalet, cömertlik ve toplumun ahlâkî değerlerine verdiği önemin de açıkça görüldüğü tespit edilmiştir.⁶⁴ Mâhlar Âyim'in eserlerinden, Çağatay Türkçesi dışında Arapça ve Farsçayı da bildiği anlaşılmıştır. Genç yaşlardan itibaren şiire yoğun bir ilgi

⁵⁸ Abdullazizova, *agm*, s. 361.

⁵⁹ Mahbûbe Kadirova, "Mâhlar Âyim Nâdire (Hayatı ve Sanatı)", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7, Ankara 1998, s. 93.

⁶⁰ Ömer Han'ın "Emirî" mahlasıyla yazdığı şiirleri içeren divânın nüshaları için bkz. Özbekistan Fenler Akademisi, Ebu Reyhan Birûnî Şarkiyat Enstitüsü; Tacikistan Fenler Akademisi, Doğu Bilimler Enstitüsü; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe El Yazmalar Bölümü T 5452 numaralı mecmuanın içerisinde 161b-413b varakları arasında ve T 2850 numaralı mecmuanın içerisinde saklanmaktadır.

⁶¹ Mairambek Tagaev, *agt*, s. 239; Hüseyin Şen, "Ömer Han Döneminde Hokand Hanlığı (1809-1822)", s. 127.

⁶² Mairambek Tagaev, *agt*, s. 240; Hüseyin Şen, "Ömer Han Döneminde Hokand Hanlığı (1809-1822)", s. 127.

⁶³ Recai Kızıltunç, *Çağatay Edebiyatında Kadın Şairler*, Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ASOS Eğitim Bilişim Danışmanlık Ltd. Şti. Yayınevi, C. 7/2, Bahar, Makedonya 2012, s. 743.

⁶⁴ Recai Kızıltunç, *agm*, s. 743.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASİ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

gösterdiği ve edebiyatın derinliklerine indikçe şairlik yeteneğini geliştirdiği belirlenmiştir. Erken dönem Farsça gazellerinde hayalleri ve edebî arayışlarının belirgin biçimde yansıdığı görülmüştür.⁶⁵

Mâhlar Âyım'ın şiirlerindeki ifadelerin doğallığı ve samimiyeti ile öne çıktı; zarif kadın kimliğinin şairane bir ruhla harmanlanarak hem Çağatay hem de genel Türk edebiyatında kendine özgü ve seçkin bir yer edindiği tespit edilmiştir. Nâdire, Kâmile ve Mekkûne mahlaslarıyla şiirler kaleme aldığı hem Çağatay Türkçesi hem de Farsça yazdığı şiirlerle geniş bir edebî birikim edindiği ve her iki dilde ayrı divan tertip edebilecek düzeyde edebî birikim ve yeteneğe sahip güçlü bir şair olduğu belirlenmiştir. Aristokratik çevrede yetişmiş ve iyi bir eğitim almış olmasının, Divan edebiyatı geleneği ve aruz vezniyle eserlerini oluşturmaya imkân sağladığı; özellikle aşk teması etrafında şekillenen eserleriyle öne çıkmıştır.⁶⁶

Eşi Ömer Han gibi Ali Şir Nevâî, Câmî, Fuzûlî ve Bidîl gibi şairlerin izinden giden Mâhlar Âyım, şiirlerinde İslâm'ın temel öğretilerine, özellikle tasavvuf konularına derin bir yer ayırmıştır. “Kâmile” mahlasıyla yazdığı divanında Allah'a şükür, Peygamber'e övgü ve hadislerle İslâmî ilimlere olan ilgisini vurgulamıştır. Bir tarikata bağlı olup olmadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, kullandığı terimler onun tasavvufi bilgiye sahip olduğunu göstermektedir.⁶⁷ Dinî temalı gazellerinde İslâm'ın beş şartı ve iman esasları gibi konulara da yer vermiştir. Üveysî, Mâhlar Âyım'ın yetiştiren ve hocalarından biri olup, sarayda genç şaire şiirin inceliklerini öğretmiştir. Daha sonra onu sarayda çocuklarının eğitimiyle ilgilenmekle görevlendirmiştir. Mâhlar Âyım, Farsça mahlasıyla ilgili açıklamayı Vâki'ât-i Muhammed Ali Han adlı manzum eserinin giriş bölümünde yaparak, bu mahlası tamamen benimsediğini ifade etmiştir.

بر نیچه کور ورده دوران

شاه لر اراسید دور عمرخان

Şahlar arasındaydı Ömer Han, berî niçin kör verdi devran

Zamanın körleştiği devirde şahlar arasında Ömer Han vardı

مکنونه تخلص لطیفی

ماه واره یدی اونینگ ضعیفی⁶⁸

Mah vâriydi onun zayıfı, Mekkûne takhallus Latifi

Onun eşi ay gibiydi; mahlası Mekkune, Latifi'nin zevcesiydi.

Ömer Han ve eşi Mâhlar Âyım'ın, kadın şairleri bilinçli biçimde desteklediği görülmüştür. Mahzûna,⁶⁹ Üveysî, Fazilet Banu, Hayrunnisa ve Dilşad Berna⁷⁰ gibi şairlerin saray çevresinde yetişmesine ve edebî etkinlik göstermesine imkân sağlamıştır. Bu destek sayesinde Hokand, kadın edebiyatçıları açısından en üretken merkezlerden biri hâline gelmiş; hanlıkta divan sahibi diğer şairler arasında Fazlî Nemengânî,⁷¹ Gâzî,⁷² Mahmûr, Gülhânî, Nâdir, Hâzık ve Ma'den'in⁷³ yer aldığı belirlenmiştir. Ömer Han'ın hem hükümdar hem de

⁶⁵ Recai Kızıltunç, *agm*, s. 743.

⁶⁶ Recai Kızıltunç, *agm*, s. 743.

⁶⁷ Kadirova, *Nâdire. Divân*, s. 21.

⁶⁸ Üveysî, *age*, s. 112.

⁶⁹ Mahzûna, XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Mehribon Molla Başman kızı, “Mahzûna” mahlasıyla şiirler kaleme almıştır. Hayatı hakkında sınırlı bilgi bulunmasına rağmen, Fazlî Namangânî'nin Mecmuatı'ş-Şu'arâ adlı eserinde Mahzûne hakkında bazı kayıtlara yer verilmektedir, Günümüze ulaşan az sayıdaki şiiri, onun yetenekli ve dikkate değer bir şair olduğunu ortaya koymaktadır. Kamalova, *agm*, s. 315.

⁷⁰ Dilşad Berna, Hokand edebiyatının önemli kadın şairlerinden Sufi Rahmankul kızı Dilşad, “Berna” mahlasıyla tanınmıştır. 1800 yılında günümüzde Tacikistan sınırları içindeki Öretepe şehrinin Mir Muşak mahallesinde doğmuş, babası Rahmankul 1813'te idam edilmiş ve annesini bir yıl sonra kaybetmiştir. Yetim kalan Dilşad, babaannesi Bibi Nadire'nin yanında büyümüş, genç yaşta Ömer Han'ın sarayına alınmış, daha sonra haremden çıkarılarak Taş Mahdum ile evlendirilmiştir. Dilşad Berna, hayatı boyunca öğrencilerine hem Türk hem de Fars edebiyatını öğretmiş ve talebe yetiştirmeye adanmıştır. Târih-i Muhâcirân adlı eseri, Hokand'da yaşadığı olayları aktarması ve muhalif bir bakış sunması bakımından önemlidir; bu eseri Farsçanın Tacik lehçesi ve Çağatay Türkçesinde iki nüsha olarak kaleme almış, nüshalar birbirini tamamlayıcı bilgiler vermektedir. Muhtemelen 1905-1906 yıllarında vefat etmiştir. Hüseyin Şen, “Türkistan'da Bir Kadın Şairin Biyografisi: Dilşad Berna ve Tarihe Muhalif Tutumu,” *Türk Dünya Araştırmaları Dergisi*, C. 12/250, İstanbul 2020, s. 155 ve 163.

⁷¹ Abdülkerim Fazlî Nemengânî, XIX. yüzyılın sonlarında Nemengân'ın dünyaya geldi. Küçük yaşta yetim kaldı, ilk eğitimi mahalle imamından, sonra Zakir Hâce'den aldı. Şiire küçük yaşta ilgi gösterdi, Ömer Han sarayına kabul edildi ve sarayda önde gelen şairlerden biri oldu. Başlıca eseri Mecmua-i Şâirân, Farsça ve Çağatayca yazılmış, saray şairlerinin biyografilerini ve şiirlerini içerir. Eserin çeşitli elyazmaları Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü ve İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda korunmaktadır. Aynı zamanda da “Zafemâme” adında bir tarihi eseri vardır. Tagaev, *agt*, s. 247-249.

⁷² Molla Muhammed Gazî, Hokand civarındaki itibarlı bir ailede doğmuş, Buhara'da tahsil görmüş, Hokand'a dönerek Medrese-i Mir'de müderrislik yapmış ve daha sonra müftülük görevini üstlenmiştir. 1811-1821 yılları arasında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Gazî, ilim ehli bir âlim, güçlü söz varlığına sahip bir şair olarak tanınmış; bir divanı günümüze kadar ulaşmış ve dört nüshası Özbekistan Fenler Akademisi Birünî Şarkiyat Enstitüsü ile Rusya Fenler Akademisi Leningrad El Yazmaları Bölümü'nde muhafaza edilmektedir. Tagaev, *agt*, s.250-252.

⁷³ Ma'den (1761-1838), Hokand sarayında Türkçe ve Farsça şiirler kaleme alan bir şairdir. Genç yaşta şiir yazmaya başlamış olup, kendisine ait şiirlerin toplandığı divanı toplam 3634 mısradan oluşmaktadır. Bu mısraların 1168'i Türkçe, 2466'sı ise Farsçadır. Feridun Tekin, “Hanlık Döneminde Çağatay Edebiyatı”, *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 6/1, Kış 2011, s. 1847.

şair kimliğiyle genç yaşlardan itibaren şiire ilgi gösterdiği, edebiyat çevreleriyle yakın ilişkiler kurduğu ve şiir meclislerinde aktif rol aldığı görülmüştür.⁷⁴

Oluşan bu güçlü edebî çevrenin, dönemin edebiyat birikimini derinleştirdiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, hanlığın uyguladığı siyasî baskıların edebiyat ortamına da yansıdığı; saray çevresinde toplanan birçok şairin, hükümdarın propagandasını öne çıkaran, melankoli ve karamsarlık yüklü eserler kaleme aldığı görülmüştür.⁷⁵ Neredeyse tüm şairlerin sanatsal açıdan büyük başarı göstermemelerine rağmen, Ömer Han'ı öven şiirler yazmayı sürdürdüğü belirlenmiştir. Muhammed Hekim Han, *Müntekhabü't-Tevârih* adlı eserinde bu durumu şöyle aktarmıştır:

“Ömer Han zamanında yazarlar ve şairler, hanın huzuruna sundukları övgü kasideleri ve methiyeler yazmaya fazlasıyla kapılmışlardı.”⁷⁶

Mâhlar Âyım'ın şiirlerinde, toplumsal eşitsizlik ve adaletsizlik temalarının yanı sıra, hükümdarlara yönelik olarak egemenliklerini yalnızca söylemde değil, fiiliyatta da yüceltmeleri gerektiğini ileten mesajların yer aldığı gözlemlenmiştir. Onun ideallerinin, halkın refahını savunmanın ötesine geçerek, yüksek ahlak, insani erdemler ve adaletin merkezi önemini vurgulayan bir söylem geliştirdiği tespit edilmiştir. Ömer Han'ın ilk yıllarında, onun adil bir hükümdar olacağına dair beslediği umut, büyük bir coşku ve inançla biçimlendiği; ancak zamanla bu idealler ile gerçeklik arasındaki mesafenin şiirlerine yansıdığı görülmüştür. Adaletin tesis edilemediği bir toplumdaki derin boşluk hissi, Mâhlar Âyım'ın edebiyatındaki sosyal adalet ve eşitlik arayışını daha da keskinleştirdiği belirlenmiştir.

Nitekim Farsça bir gazelinde, “diğer ast” redifiyle biten dizelerinde kibir ve makam düşkünlüğünü ele aldığı; hükümdarın değerinin salt sözlerde değil, eylemlerde aranması gerektiğini vurguladığı görülmüştür. Şairin, hükümdarın şiddet yoluyla değil, yüksek ahlak ve asalet temelinde yücelmesi gerektiğini savunduğu ve onun şahlık unvanından ziyade insani nitelikleriyle övünmesi gerektiğini belirtmiştir.

کار دیگر لاف جرات دیگر است مرد را آثار همت دیگر است
Kâr diger, lâf-i cür'et diger est, merd râ âsâr-i himmet diger est
İş başkadır, cesaret nutku başka er kişinin yiğitlik nişanesi bambaşkadır
تاج و تخت بارگاه و قصر نیست شاه را اسباب دولت دیگر است
Tâc u taht, bârgâh u kesr nist, şâh râ esbâb-i devlet diger est
Taçla taht, sarayla köşk değildir, padişah için devletin sebebi başkadır
تا کند عرض شکوه کر وفر پادشاهی را علامت دیگر است
Tâ koned arz-i şekûhu kar u fer, pâdishâhî râ alâmet diger est
Görkem, debdebe ve ihtişam sergilemek için değil, saltanatın gerçek işareti başkadır
در میان جمله گردنکشان رتبه اهل کرامت دیگر است
Der miyân-i cumle gerdenkeşân, rutbe-i ehl-i kerâmet diger est
Tüm isler arasında, asalet sahiplerinin mevkii farklıdır
جوهر شمشیر غیرت دیگر است 77 شعله زد تیغ زبان مکنونه را
Şu'le zed tiğ-i zebân-i Mecnûne râ, cevher-i şemşîr-i geyret diger est
Meknûne'nin dili kılıç gibi kıvılcım saçtı, ama gayretin kılıcının özü çok daha başkadır.

Mâhlar Âyım'ın sosyal adalet ve ahlâkî duyarlılığının yalnızca hükümdarlara yönelik eleştirilerle sınırlı kalmadığı; bu temaların onun diğer şiirlerinde de farklı yönleriyle karşımıza çıktığı görülmüştür. Şairin eserlerinde geçici zevklerden, makam hırsından ve dünyevî arzulardan uzak durulması gerektiğini vurguladığı; kanaat ve şükürle yaşamının daha erdemli bir yol olduğunu öne sürdüğü tespit edilmiştir. Toplumuna ve halkına karşı duyduğu hassasiyeti açık bir biçimde ortaya koyduğu Mâhlar Âyım'ın, dönemin sosyal ve siyasal olaylarını realist bir bakışla değerlendirdiği anlaşılmıştır.⁷⁸

⁷⁴ Feridun Tekin, *agm*, s. 1848.

⁷⁵ Kamalova, *agm*, s. 315.

⁷⁶ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 484-488.

⁷⁷ Kadirova, *Nadire: Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, s. 27-30.

⁷⁸ Recai Kızıltuğ, *agm*, s. 745.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASİ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mâhlar Âyim'in eserlerinin keşfi ve yaygınlaşmasının, onun şair kimliğinin zaman içinde daha geniş bir kitle tarafından tanınmasını sağladığı görülmüştür. 1988 yılında Semerkant'ta yaşayan Mahmud Diyârî'nin özel kütüphanesinde, "Kâmile" mahlasıyla yazıldığı ve çoğunlukla Çağatay Türkçesiyle, kısmen de Tacikçe kaleme alınmış yeni bir divanın bulunduğu tespit edilmiştir. Bu el yazmasının, daha önce yayımlanmamış pek çok şiiri içerdiği belirlenmiştir. Ayrıca Özbekistan Fenler Akademisi'nin el yazmaları bölümünde, biri Çağatay Türkçe, diğeri "Meknûne" mahlasıyla yazılmış olmak üzere Farsça–Tacikçe 170 gazelden oluşan iki ayrı divanın daha mevcut olduğu tespit edilmiştir. "Nâdire" Divanı'nın dört el yazması nüshasının ikisinin Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü'nün farklı arşivlerinde kayıtlı olduğu görülmüştür. Özellikle 7768 numaralı nüshanın Tacikçe kaleme alınmış 333 gazel içerdiği ve "Meknûne" mahlasıyla ilişkilendirilen metinlerle birlikte değerlendirildiği anlaşılmıştır. Aynı enstitüde alfabetik olarak düzenlenmiş 109 gazel içeren bir başka divanın da bulunduğu tespit edilmiştir. Üçüncü nüshanın, 19. yüzyılın sonlarında yaşamış olan şair Müslîh Han'ın özel kütüphanesinde bulunduğu ve günümüzde Taşkent'te Aleksandr Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde muhafaza edildiği belirlenmiştir. Bu el yazmaları dışında Mahbube Kadırova tarafından yayımlanan iki ayrı divanın daha bulunduğu anlaşılmıştır.⁷⁹

Sonraki araştırmaların, Özbekistan Fenler Akademisi Tarih Müzesi'nde "Kâmile" mahlasıyla yazılmış 19 gazelin daha bulunduğunu ortaya koyduğu görülmüştür. Bunun yanında, 1962 yılında Namangan'da tespit edilen ve 1824 yılında tertip edildiği anlaşılan "Nâdire" Divanı'nın geniş muhtevasıyla dikkat çektiği belirlenmiştir. Bu divanın yaklaşık 10 bin mısra içerdiği; 136'sı Çağatay Türkçesi, 44'ü Tacikçe olmak üzere toplam 180 şiirden oluştuğu tespit edilmiştir. Divanlarda yer yer diğer şairlere ait şiirlere de rastlanmıştır.⁸⁰

Ömer Han ve Mahlar Âyim'in öncülüğü ve himayesiyle Hokand Sarayı'nda oluşturulan edebî muhit ile dönemin ürünlerinden biri olan ve saray şairlerinin şiirlerini ve biyografik bilgilerini kadın-erkek ayrımı gözetmeksizin derleyen Fazlî Nemengânî'nin *Mecmua-i Şâirân'ında*, sarayda hem edebî hem de kültürel açıdan etkin bir rol oynayan dönemin önde gelen şair ve divan sahibi Mahlar Âyim'in adı dikkat çekici biçimde yer almamıştır.⁸¹ Bu durum, Mahlar Âyim'in halk ve sosyal olaylara dair eleştirel ve adaletsizlik temalı şiirler kaleme almış olmasına veya *Mecmua-i Şâirân'ın* saray merkezli bir kaynak olarak Ömer Han'ın isteği doğrultusunda derlenmiş olmasına bağlanabilir. Dolayısıyla Mahlar Âyim'in eserde yer almaması, onun edebî önemini azaltmaz; aksine, şiirlerinin saray politikası ve aristokratik sınırlarla doğrudan ilişkilendirilmediğini göstermektedir. Bu durum, saray ve halk şiir geleneğinin farklı temsil biçimlerini yansıtan bir özellik olarak değerlendirilmelidir.

7. Emir Ömer Han'ın Vefatının Mâhlar Âyim Üzerindeki Etkisi

Ömer Han'ın hükümdarlık dönemi, özellikle Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletme amacıyla düzenlediği sık seferlerle dikkat çekmiştir. Öretepe, Cizzah⁸², Semerkand ve Kuhistan⁸³ bölgelerine yaptığı askerî harekâtlar, onu fiziksel ve zihinsel olarak yıpratmıştır. Ayrıca, aşırı içki tüketimi nedeniyle sağlık durumu hızla kötüleşmiş ve bu durum, *Müntehabü't-Tevârih'in* yazarı Muhammed Hekim Han tarafından da vurgulanmıştır. Bu sebeple, Ömer Han 1822 (Hicrî 1237) yılı Rebiülahir ayının 18'inde ağır bir hastalığa yakalanmış ve 17 gün süren hastalık döneminin ardından, henüz 36 yaşındayken vefat etmiştir.⁸⁴ Ancak, Avaz Muhammed Attar Hokandî'nin *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî* adlı eserinde ölüm tarihi 1237 yılının Rebiülahir ayının 13'ü (bir cuma günü) 12 gün süren hastalık süresi olarak kaydedilmiştir. Attar, cuma günü öğleden sonra saraydan yükselen matem seslerini ve şehrin yaşadığı şoku şöyle tasvir eder:

"Rebiülâhir ayı, kutsal cuma günü... o gün, öğleden sonra, saraydan bir anda matem hıçkırıkları ve ıstırap feryatları... yükseldi... Saray sakinleri ve şehirdeki kadınlar, ellerindeki mücevherlerini parçalayıp saçlarını dağınık bir şekilde kollarını tırnakladılar ve her biri... ağıtlar söyledi..."⁸⁵

Ömer Han'ın ölümüne tanıklık eden isimlerden biri de Mevlânâ Hâzık'tır. Hâzık, hükümdarın vefatını şu beyitle tarih düşürmüştür:

امروز سر تربت او مرثیه خوان رفت

دی حاذق دل خسته می گفت قصاید

⁷⁹ Hassani, *agt*, s. 10.

⁸⁰ Osman Kerimov ve Ziba Abdülazizova, *Meknune: Eserleri, Üslubu ve Tarzı, İran İslâm Cumhuriyeti Kültür Akademik Dergisi*, C.1, Bahar, Tacikistan 1390, s. 118-120.

⁸¹ H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, Section III, Part I, Vol. III, Utrecht 1969, s. 36-37.

⁸² "Cizzak" Cizzah, Özbekistan'ın Cizzah vilayetinin merkezi olan tarihi bir şehirdir. İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret ve kültür merkezi olarak gelişmiş, özellikle Hokand Hanlığı döneminde stratejik ve ekonomik açıdan büyük öneme sahip olmuştur. Şehir, bölgedeki çeşitli siyasi çekişmelerde ve savaşlarda sıkça gündeme gelmiştir.

⁸³ "Kuhistan" bölgesi, Farsçada "dağlık ülke" anlamına gelmekte olup, tarih boyunca özellikle Afganistan ve Tacikistan sınırları civarında bulunan stratejik dağlık alanları ifade eder. Bölge, Türk, Peştun ve Tacik topluluklarının yaşadığı; çeşitli küçük hanlıkların ve direniş hareketlerinin merkezlerinden biri olarak tarihsel önem taşımaktadır.

⁸⁴ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 483-484.

⁸⁵ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 181b; Molla Avaz Muhammed Attar Hokandî, *Tarih-i Cihânumâyî*, s. 122b.

Di hâzık, dilhâste, megoft kasâyid, emrûz ser-i turbet-i û mersiyehân raft

Dün yorgun gönüllü Hazık kasideler söylüyordu, bugün ise onun mezarı başına mersiye okuyanlar gittiler

از خطه ی فرغانه عمر قدر زمان رفت

⁸⁶گفتم چه نویسم پی تاریخ خرد گفت

Goftem çe nevisem pey-i târîkh, harad goft: ez hitteye Fargâne 'Umar, qedr-i zemân raft

Dedim ki: 'Ne yazayım tarih olarak?' akıl dedi ki: Fergana'nın çizgisinden Ömer gibi bir sultan gitti.

Ömer Han'ın vefatının ardından birçok şair tarafından bu olay için tarih düşürülmüştür. Eşi Mâhlar Âyim de bu vefat üzerine tarih düşürme kaleme almıştır. Ancak dönemin diğer ana tarihi kaynaklarında ve edebî derlemelerinde, Mâhlar Âyim'in bu tarih düşürmesine rastlanmamıştır. Bu tarih düşürmesine ulaşılabilen tek birincil kaynak, Avaz Muhammed Attar Hokandî'nin *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî* ve *Tarih-i Cihânumâyî* adlı eserleridir. Bu eserlerde kayıtlı olan tarih düşürmesi, Mâhlar Âyim'in eşinin kaybına dair duygularını doğrudan yansıtan ve daha önce literatüre girmemiş önemli bir metindir. Attar'ın, Mâhlar Âyim'den "değerli mücevherleri andıran sözleriyle tanınan seçkin bir şahsiyet" diye bahseden şu ifadesi de bu kaydın değerini pekiştirmiştir:

شد نام حاتم از کرم عام او خسیس

سلطان عمر که شهرت جودش جهان گرفت

Sultân Ömer ki şöhreti cûdeş cehân gereft, şod nâm-i Hâtim ez kerem-i âm-i u hesîs

Sultan Ömer'in cömertliği öyle bir şöhre ulaştı ki, onun yaygın cömertliği karşısında Hatem'in adı bile değersiz kaldı

کُو حد که دم زنده افاضی یا رئیس

فضالش بغایتی که بجز عجز مدحتش

Fezleş be gâyetî ke be-cüz 'acz-i medheteş, kû hedd ke dem zenend eqâzî yâ re'îs

Onun fazileti öyle sonsuzdu ki, onu övmekte herkes âciz kalır, hangi kadı ya da reis, bu övgüde söz söylemeye cesaret edebilir?

همواره ساخت اهل فضایل به خود جلیس

تا بهره ور ز فضل کمالات او شوند

Tâ bahre-ver ze fezl-i kemâlât-i û şevend, hemvâre sāht ehl-i fezâil be-hod celîs

Onun fazilet ve kemâlinde faydalanmak için, fazilet sahibi kimseler daima onunla arkadaşlık kurdu

مشمول رحمت حی قیوم مینویس

⁸⁷کرد این ندا سروش به تاریخ فوت او

Kerd î neda Surûş be târîkh-i fovt-i û, Meşmûl-i rahmet-i Hayy-i Qayyûm mî-nevis

Onun vefatının tarihini melekler şöyle duyurdu: Rahmeti bol, ezeli ve ebedi olan Allah'ın lütfûna mazhar oldu, bunu yazın.

Bu trajik kayıp, henüz 31 yaşında olan Mâhlar Âyim'in hayatındaki en sarsıcı hadiselerden biri olarak kayda geçmiştir. Hem hayat arkadaşı hem de edebî faaliyetlerinde en büyük destekçisi olan eşini kaybetmesi, onun için derin bir duygusal ve entelektüel kırılma noktası teşkil etmiştir.⁸⁸

8. Mâhlar Âyim: Eşinin Ölümü Sonrası Hayır ve Kültürel Faaliyetler

Emir Ömer Han'ın vefatı, Mâhlar Âyim'in hayatında derin bir kişisel acının ötesinde, yeni ve kapsamlı bir toplumsal misyonun başlangıcı olmuştur. Başlangıçta yasın ağırlığı altında şekillenen bu dönem, zamanla bireysel kederden sıyrılarak toplumsal sorumluluk bilinciyle yoğrulmuş bir adanmışlığa dönüşmüştür.

Mâhlar Âyim, eşinin hatırasını yaşatmak ve onun ideallerini sürdürmek amacıyla geniş çaplı vakıf faaliyetlerine yönelmiştir. Divanının dibace kısmında kamu yararına gerçekleştirdiği icraatları şöyle özetlemiştir: "Seyyid-i sâdât, meşâyih ve ulemânın hediyelerini ve dualarını kabul ettim; miskin ve fakirlere ihsanda bulundum... cennet ehli olduğuna inanılan zatlar için yüksek revaklı, sağlam ve görkemli türbeler inşa ettirdim... medreseler yaptırđım, kervansaraylar inşa ettirdim... Ayrıca çok sayıda Mushaf-ı Şerif, dinî eser ve risale yazdırarak bunların tamamını ihlâs ile vakfettim, sevabını ve ecrini eşimin ruhuna bağışladım."⁸⁹

Molla Avaz Muhammed Attar Hokandî de *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî* adlı eserinde, Mâhlar Âyim'in bu dönemini yalnızca kronolojik bir hadise olarak değil; ahlâkî erdemlerin ve estetik duyarlılığın bir yansıması olarak tasvir etmiştir. Onu, "dindarlığı ve erdemle tanınan, kerem denizinin incisi, cömertlik bahçesinin

⁸⁶ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 484.

⁸⁷ Molla Avaz Muhammed Attar Hokandî, *Tarih-i Cihânumâyî*, s. 139b; Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 187b.

⁸⁸ Kerimov, Abdülazizova, *agm*, s. 101.

⁸⁹ Kadırova, *Nadire Divan*, s. 22-23.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASİ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

kaynağı” olarak nitelendirmiştir. Attar’ın anlatımına göre, Mâhlar Âyim önce eşinin kabri başında bir süre türbedarlık yapmayı denemiş, ancak daha sonra bu tutumun “sevgini ifadesi” olduğunu, fakat “affa mazhar olmanın bir sermayesi” olmadığını düşünerek, kalıcı hayır eserleri inşa etmeye karar vermiştir. Bu kararın en somut meyvesi, Emir Ömer Han’ın türbesi yanında inşa ettirdiği medrese olmuştur. Mâhlar Âyim, hazinesinden önemli miktarda dinar ve dirhem ayırarak dönemin en maharetli mimarlarını getirtmiş ve günümüzde “Çalpak Medresesi”⁹⁰ olarak bilinen görkemli bir eğitim kurumu inşa ettirmiştir. İnşa süreci toplumsal bir teveccühle karşılanmış; şehir halkı ve civardan gelenler bu süreci âdeta bir törene çevirmiştir. Medrese, altın işlemeli halılar, süslü döşemeler ve kıymetli eşyalarla donatılmış; kütüphanesine “vakfedilmiştir” mührüyle işaretlenmiş binlerce değerli eser yerleştirilmiştir. Vakfiyesinde, öğrencilerin hiçbir maddi kaygı taşımadan eğitim alabilmeleri için gerekli tüm koşullar sağlanmış; yapının sürdürülebilirliği için çeşitli arazi, bahçe, han ve çarşı gelirleri tahsis edilmiştir.⁹¹

Böylece Mâhlar Âyim, yalnızca şiirleriyle değil; hayırseverliği, kültürel mirasa sahip çıkma gayreti ve toplum yararına gösterdiği bu somut çabalarla da Hokand’ın en önemli simaları arasına girmiştir. Onun bireysel acıyı kamusal bir hizmet idealine dönüştürme çabası, inşa ettirdiği Çalpak Medresesi’nde somutlaşmıştır. Mevlâna Mirza Kalender’in bu medrese için düştüğü tarih de dönemin kaynaklarında bu önemli kültürel hamleyi kayıt altına almıştır.

دفتر اندوه نماید رقم

خامه درین صفحه حسرت کشیم

Hâme derin sefhe hesret keşim, defter-i enduh nemâyed rekem

Kalem bu sahifede hasreti göstermekte, dert defteri kederi yazmakta

کاسه فغفور شد وجام وجم

پر ز شراب اجل از دست مرگ

Por ze şarâb-i ecel ez dest-i merg, kâse-ye Fegfûr şod u câm u Cem

Ölümün elinden ecel şarabıyla doldu; Fegfûr’un kâsesi, Cem’in kadehi gibi oldu

ظلم فراوان کند ومهر کم

داد ز دست محک بی مدار

Dâd ze dest mehlek-i bî-medâr, zulm ferâvân koned u mehr kem

Adalet yoksun mahvedici güç elden çıktı, zulüm çoğaldı, merhamet azaldı

سینه شده خانه درد والم

از اثر ماتم سلطان غم

Ez asar-i mâtem-i Sultân 'Umar, sine şode hâne-ye dard u elem

Sultan Ömer’in yasının etkisiyle göğüs, acı ve kederin yuvası oldu

ناله همی جوشد ازین زیر وبم

ساز دلم گاه فغان گاه خموش

Sâz-i delam gâh figân geh hemûş, nâle hemî cûşed ez in zîr u bem

Kalbimin sazı bazen feryatla susar, bu inişli çıkışlı hâldeki feryat hep kaynar durur

گر کنم انشای چنین درد وغم

تاب ندارد دل افسرده ام

Tâb nedâred del-i efsurdehem, ger konem enşâyî çenîn dardu gem

Böyle bir acı ve kederin ifadesini yaparsam, yorgun kalbim buna dayanamaz.

روح منزله ز بدن کرد رم

چون ز قضا آن شه دیندار را

Çûn ze gezâ ân şeh-i dîndâr râ, rûh-i monezzeh ze beden kerd rem

Kader, o dindar şahın tertemiz ruhunu bedenden ayırdı.

مائد در اینجا ز شه محترم

از حرم خاص ملک صورتی

Ez haram-i hâss-i melek sûretî, mând der incâ ze şeh-i mohterem

Yalnızca bir suret kaldı burada, o yüce padişahın, meleğin özel hareminden

⁹⁰ Çalpak Medresesi, Hokand şehir merkezinde, Novvoylik Meydanı Cembul Caddesi üzerinde, Dahma-i Şahan Türbesinin güney-batı yönünde yer almakta olup, inşasına Emir Ömer Han döneminde (1810-1822) başlanmıştır. Ömer Han’ın vefatı sonrası tahta geçen Muhammed Ali Han (1822-1842) döneminde, Mâhlar Âyim’in talebi doğrultusunda, Dahma-i Şahan Türbesi yakınında tamamlanmıştır. İsmail Argunşah ve Sultan Murat Topçu, “Hokand’da Günümüze Ulaşabilen İki Türbe Örneği: Dahma-i Şahan ve Madarî Han,” *ZfWT*, C. 16, Sayı 1, Ankara 2024, s.117-118.

⁹¹ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü’l-Tevarih-i Hânî*, s. 183.

محرم اسرار امیر کبیر
همدم دمساز شه محتشم
Mehrem-i esrâr-i Emîr-i Kebîr, hemdem-i demsâz-i şeh-i mohteşem
O yüce şah, büyük emirlerin sırdaşı, ihtişamlı hükümdarların dostuydu
بحر وجودش ز سخا موج زن
باغ حیاتش همه نخل کرم
Behr-i vücûdeş ze sehâ muvc zen, Bâğ-i heyâteş heme nehl-i kerem.
Varlık denizi cömertlikle dalgalanırdı, hayat bahçesi hep cömertlik ağaçlarıyla doluydu
خیر وسخا فائش به دوران او
نخل تمسک شده با هم عدم
Heyr u sehâ fâş be devrân-i û, nehl-i temessük şode bâham 'edam.
Onun zamanında iyilik ve cömertlik açtı, sıkı sıkıya tutunulan ağaçlar bile yokluğa karıştı
اسم بخیلی شده کم از جهان
نام عطا گشته بعالم علم
İsm-i behilî şode kem ez cehân, nâm-i 'etâ geşte be'âlem 'elem.
Cimrilüğün adı dünyadan silindi, bağış ve cömertlik adı ise âleme bayrak oldu
هر نفسش مایه خیر وسخا
هر قدمش موجب جود و کرم
Her nefeseş mâye-i hayr u sehâ, her kedemeş mûcib-i cûd u kerem.
Her nefesi iyilik ve cömertlik kaynağıydı, her adımı lütuf ve kerem sebebiydi
صیت عطایش شده انسان بلند
گشت از آن حاتم طایی اصم
Siyet-i 'atâyeş şode insân-i bolend, geşt ez ân Hâtim-i Tâ'î e'sam.
Bağışının ünü insanlığı yükseltti, Hatem-i Tâî onun karşısında sağır kaldı
نیت او نزد خداوند راست
قامت او بهر عبادات خم
Niyyet-i û nezd-i Hudâvend râst, kâmet-i û behr-i 'ibâdât hem.
Niyeti Allah katında dosdoğruydu; ibadet için boynu hep eğikti
چشم فلک بانگه انجمش
دردو جهان بهتر از او دیده کم
Çeşm-i felek ba negah-i encümeş, der du cehân behter ez û dîdeh kem.
Gökyüzünün gözü yıldızlarının yankısıydı, iki dünyada ondan daha iyisi pek görülmedi
مشرف محزون ز کمالات او
گود گفتار کزو دم زنم
Moşrref mahzûn ze kemâlât-i û, gu hadd-i güftâr ke kezû dem zenem
Onun üstünlüklerinden mahzun şekilde etkilenmemek mümkün değil, onun hakkında konuşmaya lisanın gücü yetmez
عمرادا کرده براه وفا
مال فدا بلکه تن و روح هم
'Umr edâ kerd be-râh-i vefâ, mâl fedâ belke tenu rûh hem
Ömrünü vefa yoluna adadı, malını hatta canını ve ruhunu feda etti
کرد عمارات زیهر ثواب
بر عدد شکل نقوش قدم
Kerd 'imârât ze behr-i sevâb, ber 'aded şekl-i nukûş-i gedam
Her adımının izine göre sevap için yapılar inşa etti
تا که رساند به روان امیر
از ثمر هر یک از آن دم بدم
Tâ ke resâned be revân-i emîr, ez semer hbr yek ez ân dem be dem
Ta ki o her biriyle, her an emirin ruhuna bir meyve, bir fayda ulaştırsın
ساخت یکی مدرسه پر شکوه
بر یلی قبر شه محترم
Sâht yekî medreseye porşukûh, ber yelî-i gebr-i şeh-i muhterem
O yüce şahın kabri yanına görkemli bir medrese inşa etti

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

صبح ز هر گنبد آن نوردم

بام و درش مظهر فیض و فتوح

Bâm u dereş mazhar-i feyzu futûh, subh ze her gunbed-i ân nûr dem

Çatısı ve kapısı feyiz ve fethin görüntüsüydü, her kubbesinden sabah vakti ışık yayılırdı

خرمن دینار و نقود و درم

صرف نمودن به هر خشت او

Serf numûdan beher heşt-i û, hermen-i dinâr u nûkûd u derem

Her tuğlası için yığınla dinar, gümüş ve para harcadı

آلت اسباب بطور اتم

خرج به هر حجره آن از قماش

Harc beher hucre-i ân ez kumâş, âletu esbâb betovr-i etamm

Her odasına en iyi kumaşlar, en mükemmel araç ve gereçlerle donatım sağladı

خواست که تاریخ نویسد قلم

ختم شد این بقعه عالی اساس

Hatım şud in boq'a-i 'âlî-esâs, hâst ke târih nevîsad qalam

Bu yüce temelli yapı tamamlandı, kalem bu tarihî kaydetmek istedi

مدرسه خانیم نیکو قدم⁹²

یافتم این مصرع حسب المرام

Yâftem in mısra hasbel-merâm, medrese-yi hânüm-i nîkû kedem.

Bu mısra, niyetinin gereği olarak, “Medrese-i Hanüm, güzel temele sahip” diye yazıldı.

Bu mısranın, niyetinin gereği olarak “Medrese-i Hanım, sağlam bir temele sahip” şeklinde kaleme alındığı anlaşılmıştır. Mâhlar Âyım'ın yaptırdığı medreselerin, görkemli ve büyük yapıları sebebiyle diğer medreselerden kolayca ayırt edildiği görülmüştür. Vakıf gelirlerinin yüksek olması nedeniyle, bu medreselerde beş kişilik bir mütevelli heyetinin görev yaptığı belirtilmiştir.⁹³

Aynı dönemde, Hokand Ulu Camii'nin inşası gibi önemli bir projenin daha gerçekleştirildiği anlaşılmıştır. Söz konusu caminin inşasının Hicrî 1231 (Fare yılı) tarihinde tamamlandığı ve bu tarihin, düşürülen bir manzume ile geleneksel biçimde kaydedildiği ifade edilmiştir.⁹⁴ Ancak bu hayır faaliyetlerinin yalnızca medrese ve cami inşasıyla sınırlı kalmadığı da aktarılmıştır

Bahsi geçen dönemde, Şehr-i Han Nehri'ne bağlı bir kanal kazıldığı; Şehr-i Han vilayetinin onarıldığı ve benzeri diğer tarihî yapıların da inşa edildiği kaydedilmiştir. Bu kapsamlı faaliyetlerin, Ceyhun Nehri ile bağlantılı su yolları ve Şehr-i Han'daki büyük kanallar üzerinde gerçekleştirilen yapılarla ilişkili, planlı bir şehircilik hamlesinin parçası olduğu değerlendirilmiştir.

سال تاریخش خرد نهر عمر خانی نوش

⁹⁵در بنای تعمیر سیحون صورت جیحون شعار

Der benây-e ta'mîr-i Seyhûn sûrat-i Ceyhûn şe'âr, sâl târikheş harad nehre 'Omar Hânî nûş

Seyhun'un tamir binasında, şairin yüzü Ceyhun'un misali oldu, Tarih yılı olarak kâtip şöyle yazdı: 'Ömer Han'ın ömrü gibi akıp giden bir nehirden iç.

Mâhlar Âyım'ın, eşinin vefatının ardından gerçekleştirdiği kapsamlı hayır faaliyetleri ve vakıf eserleriyle yalnızca toplumun refahına katkıda bulunmadığı; aynı zamanda iç dünyasında yaşadığı derin acıyı bu tür faaliyetler aracılığıyla anlamlandırmaya çalıştığı görülmüştür. Ancak bu sarsıntının izlerinin yalnızca mimari ve sosyal projelerde değil, kaleme aldığı Türkçe eserlerde de belirgin hâle geldiği anlaşılmıştır. Ömer Han'ın ölümünden sonra Mâhlar Âyım'ın özlem ve kederini, *Firâknâme* (Ayrılık Destanı) adlı ağıtında dile getirmiştir.

فورقت ایچره قامتیم درد و بلا ایلر فلک

⁹⁶آه کیم بی حد منگاه جور و جفا ایلر فلک

Ah! Kîm bî-hadd mengâh câvr u cefâ eyler felek, ferakat içre kâmetim dard u belâ eyler felek

Ah! Kim bilir, felek ne kadar zulüm ve cefada bulunuyor, fakat benim hâlimi perişan edip beni dert ve belaya sürüklüyor.

⁹² Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevarih-i Hânî*, s.184 a-185a; Molla Avaz Muhammed Attar Hokandî, *Tarih-i Cihânnümâyî*, s. 124b- 125a.

⁹³ M.O. Alihojiev, *Kûkon Honligida Tâlim Tizimi va unda Vakf Mulklarining Tutgan Ūrni (1800-1876)*, Fen ve Tehnologiya Neşriyatı, Taşkent 2013, s. 41.

⁹⁴ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevarih-i Hânî*, s. 188b; Molla Avaz Muhammed Attar Hokandî, *Tarih-i Cihânnümâyî*, s. 134a.

⁹⁵ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevarih-i Hânî*, s. 188 a-188b.

⁹⁶ Kadirova, *Nadire Divan*, s. 237.

Mâhlar Âyim, eşinin vefatından sonra duyduğu derin acıyı, Türkçe kaleme aldığı eserlerinin yanı sıra Farsça yazdığı birkaç gazelde de dile getirmiştir. Bu şiirlerde, kaybın ardından yaşadığı duygusal çöküntünün, özlem ve sabır temaları etrafında şekillendiği; yas duygusunun içsel bir kabulleniş ve metanet arayışıyla harmanlandığı görülmüştür.

دست قضا که رونق باغ جهان شکست شاخ جوان برید و در آب روان شکست

Dest-i gezâ ke ronag-i bâğ-i cehân şekest, şâh-i cevân borîd u der âb-i revân şekest

Kaderin eli, dünyanın bahçesinin güzelliğini yok etti, genç dalı kesti ve akan suda kırdı

بر سنگ شیشه چون شکند آن چنان شکست شاخی که سنگ در کف او حکم شیشه داشت

Şâhî ke seng der kef-i û hokm-i şîşe dâşt, ber seng şîşe çun şekened ân-çonân şekest

Elinde taş bile cam gibi kırılğan olan o dal, taşa çarpan cam gibi parçalandı, öyle kırıldı

نازک دل از عقوبت مرگ گران شکست صد مرغ بخت در سر او سایه کرده بود

Sed morğ-e beht der ser-i û sâye karde bud, nâzûk del ez ‘oqûbat-i merg-i gerân şekest

Üzerinde yüz talih kuşunun gölgesi vardı, fakat ince kalbi ağır ölümün cezasıyla kırıldı

بازار سگه خاھي نقد روان شکست سیمرخ آشیانه ی عدل وامان پرید

Simorğ âşiyâneye ‘adl u emân perîd, bâzâr-i sekke hâne-ye neqd revân şekest

Adalet ve huzurun yuvası olan Simurg uçup gitti; canlı sikkelerin basıldığı piyasa dağıldı

مکنونه را ز آه، رخ آسمان شکست رفت آن نگار همچو صبا از کنار من

Reft ân negâr hemçu sabâ ez kenâr-i men, Mecnûne râ ze âh, roh-i âsemân şekest

O sevgili sabah rüzgârı gibi yanımdan gitti, Mecknûne’nin ahıyla gökyüzünün yüzü çatladı.

Ancak Mâhlar Âyim’in bu dönüşümü, yalnızca bir hayırsever kimliğiyle sınırlı kalmamıştır. Seyyid İshak’ın *Târîh-i Ferğâna* adlı eserine göre, Ömer Han’ın vefatından yaklaşık üç yıl sonra Mâhlar Âyim derin bir içsel dönüşüm süreci yaşamış; bu sürecin sonunda fazilet ve bilgelik sahibi bir şahsiyet olarak halk nezdinde yüksek bir itibar kazanmıştır. Fergana, Taşkent, Hucend,⁹⁸ Andican ve çevre şehirlerden hüner sahibi kişileri himayesine almış; hayır faaliyetlerini genişleterek devlet halkı tarafından dua ile anılan bir şahsiyet hâline gelmiştir. Aynı dönemde kitap telifi ve tezhip faaliyetlerine özel bir önem vermiştir. Bu doğrultuda bir kütüphane kurarak hattat, nakkaş ve kâtip gibi sanatkârları bir araya getirmiş; el yazmalarını bizzat inceleyerek ciltlenmelerine karar vermiştir. Emek veren hattatlara “Altın Kalem Sahibi” unvanı takdim edilmiştir. Bunun yanı sıra iki medrese inşa ettirmiş; müderrisler ve öğrenciler için vakıf düzenlemeleri oluşturmuştur. Ayrıca bir kervansaray, bir misafirhane, bir kütüphane ve çarşılar yaptırarak kent dokusuna kalıcı katkılar sağlamıştır. Bu yönüyle Mâhlar Âyim, eğitim ve kültürel hayata verdiği destek sayesinde dönemin en etkili ve hayırsever şahsiyetlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.⁹⁹

9. Muhammed Ali Han Döneminde Mâhlar Âyim’in Konumu ve Saraydaki Rolü

Emir Ömer Han’ın vefatının ardından Hokand Hanlığı tahtına Muhammed Ali Han (1822–1842) geçmiştir. Muhammed Ali Han’ın tahta çıkış yaşı konusunda kaynaklar farklı bilgiler sunmaktadır. Muhammed Hekim Han, *Müntahabü’l-Tevârih* adlı eserinde, Ömer Han’ın Hicrî 1237 yılı Rebiülahir ayının 18’inde (12 Ocak 1822) vefat ettiğini ve bu tarihten sonra oğlu Muhammed Ali Han’ın henüz on iki yaşındayken tahta çıktığını belirtmektedir. Ömer Han’ın oğullarının yaşça küçük olması sebebiyle devlet idaresi kısa bir süre için anneleri Mâhlar Âyim’in kontrolünde kalmıştır.¹⁰⁰

Behcad’ın aktardığına göre Mâhlar Âyim, “olgunluğu ve hikmeti sayesinde ülkenin düzenini tahtın himayesi altına almış... Fergana ülkesini bayındır hâle getirmiştir.” Bununla birlikte, onun devlet yönetimindeki bu etkin rolü, saray çevrelerinde ve bazı nüfuzlu gruplar arasında hoşnutsuzluğa yol açmıştır.¹⁰¹

⁹⁷ Mecnûne, age. 38b.

⁹⁸ “Hucend” (Khujand), Türkistan’ın en eski yerleşimlerinden biri olup günümüzde Tacikistan’ın kuzeyinde, Sogdiana bölgesinde yer almaktadır. Tarihi M Ö 6. yüzyıla kadar uzanan bu şehir, İpek Yolu üzerinde stratejik bir ticaret merkezi olarak önem kazanmıştır. Büyük İskender tarafından kurulan eski adıyla “Alexandria Eschate” olarak da bilinir. Sasani, Göktürk ve daha sonra İslâm egemenlikleri altında kalmış; Orta Çağ’da Buhara ve Semerkant gibi merkezlerle bağlantılı önemli bir kültür ve ticaret noktası olmuştur. Sovyetler döneminde sanayi ve eğitim merkezi haline gelmiş, günümüzde Tacikistan’ın önemli şehirlerinden biridir.

⁹⁹ Kerimov, Abdülazizova, *agm*, s. 113-114.

¹⁰⁰ Selahattin Tolkun, *agm*, s. 169; Bibi Najla Hassani, *agt*, s.9; Hüseyin Şen, *agt*, s.103.

¹⁰¹ Kadırova, *Nadire: Hayatı ve Edebi Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, s. 41-42.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Muhammed Ali Han, tahta çıktıktan sonra siyasî istikrarı temin edebilmek amacıyla ilk aşamada babası döneminde şekillenen devlet teşkilatını ve mevcut elitleri muhafaza etmeyi tercih etmiştir. Bu doğrultuda halasının eşi Şeyhülislâm Masum Töre'yi, onun oğlu Muhammed Hekim Töre'yi ve Seyyid Gazi Hâce Feyzî ile Seyyid Kulî Divanbeyi gibi nüfuz sahibi şahsiyetleri önemli görevlere getirmiştir.¹⁰² Ancak iktidarını yeterince sağlamlaştırdığını düşündüğü bir safhada, söz konusu eski seçkinlere yönelik sistematik bir tasfiye sürecini başlatmıştır. Bu süreçte Masum Töre “hac” gerekçesiyle merkezden uzaklaştırılmış, oğlu Muhammed Hekim Töre tutuklanarak Rusya'ya sürgün edilmiş; Yusuf Mingbaşı, İrnazır Bey ve Hoşvakit Kuşbeyi gibi diğer önde gelen isimler ise idam edilmiştir.¹⁰³

Tarihçi Vahidov, bu tasfiyeleri basit bir baskı ya da zulüm politikası olarak değil, hanlığa yönelik somut bir siyasî tehdidin bertaraf edilmesi şeklinde değerlendirmektedir. Ona göre Masum Töre'nin eşi ve Muhammed Hekim Töre'nin annesi olan Aftab Âyim, tahtı kocası ve oğlu lehine ele geçirmek amacıyla aktif bir siyasî mücadele yürütmüştür. Bu nedenle söz konusu aile, Muhammed Ali Han'ın meşru otoritesine karşı en ciddi rakip odaklardan biri hâline geldiği ifade edilmiştir. Hanın önce bu isimleri görevde tutması, ardından “hac” gerekçesiyle merkezden uzaklaştırması ve sürgüne göndermesi, Vahidov'un yorumuna göre, muhtemel bir iç çatışmayı önlemek ve devletin bütünlüğünü korumak amacıyla alınmış zorunlu ve önleyici bir siyasî tedbir niteliği taşımaktadır.¹⁰⁴

Kaynaklarda yer alan bilgilere dayanarak, söz konusu tasfiyelerde Mâhlar Âyim'in de etkin bir rol oynamış olabileceği anlaşılmıştır. Nitekim Muhammed Hekim Han'ın Mâhlar Âyim'e dair anlatımında gözlemlenen tutum değişikliği, bu ihtimali destekler nitelikte görülmüştür. Hekim Han, anlatısının ilk kısımlarında Mâhlar Âyim'den “faziletli ve üstün bir kadın” olarak söz etmişken, daha sonraki bölümlerde dilini belirgin biçimde sertleştirerek onu “akılsız kadın” şeklinde nitelemiş bulunmuştur.¹⁰⁵ Bu dikkat çekici söylem değişimi, Mâhlar Âyim'in siyasî faaliyetlerine karşı bir tepki yahut onun devlet işlerinde üstlendiği rolü örtmeye yönelik bilinçli bir anlatı tercihi olarak yorumlanabilir.

Muhammed Ali Han'ın kişisel yaşamı ile yönetim anlayışının zaman içerisinde belirgin bir yozlaşma sürecine girmiş olduğu aktarılmıştır. *Müntahabü't-Tevârih*'te yer alan bilgilere göre Muhammed Ali Han, güvercin beslemeye aşırı bir düşkünlük göstermiş; her bir kuş için altın ve gümüşten ayak zincirleri yaptırmış, günlük beslenmeleri için kırk men (yaklaşık iki yüz kilogram) buğday tahsis ettirmiş ve güvercinler için dokuz ayrı özel daire inşa ettirmiştir. Rivayetlere göre bu tutkunun, kimi zaman onu savaşa ikna etmek amacıyla dahi kullanılmış olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶ Bunun yanı sıra içki içme, kumar oynama ve def çalma gibi alışkanlıklarının devlet işlerinin aksamasına yol açtığı; kurduğu kumarbaz meclislerinin hem halk hem de devlet erkânı nezdinde ciddi hoşnutsuzluklar doğurmuş olduğu aktarılmıştır. Kendisini bu alışkanlıklarının devlete zarar vereceği konusunda uyararak Hak Kulî Mingbaşı'yı idam ettirmiş olması ise hanın yönetim anlayışındaki tahammülsüzlüğün en çarpıcı tezahürlerinden biri olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁷

Muhammed Ali Han'ın kişisel yozlaşmasıyla paralel şekilde, siyasî alanda da sert ve baskıcı uygulamalara yönelmiş olduğu ifade edilmiştir. Onun tasfiye politikaları ve keyfî icraatlarının, özellikle üvey kardeşi Abdullah'ın öldürülmesi gibi trajik hadiseler vasıtasıyla Mâhlar Âyim'in duygusal dünyasında derin yaralar açmış olduğu anlaşılmıştır. Nitekim Avaz Muhammed'in eserinde, Abdullah'ın Taşkent'te iki yıl hüküm sürdüğü ve henüz on beş yaşındayken Muhammed Ali Han tarafından öldürülmüş olduğu açıkça belirtilmiştir.¹⁰⁸ Bu trajik hadisenin yarattığı derin acının, Mâhlar Âyim'in kaleme aldığı gazele de yansımış olduğu görülmüştür:

این چه بی رحمی و ظلم و مردم آزاریست باز؟

ای سپهر دون چه آیین جفاکاریست باز؟

Ey sepehr-i dūn, çe âyin-i cefâkârist bâz? In çe bî-rehmî u zolm u merdom-âzârist bâz?

“Ey alçak felek, bu ne zulüm dolu düzendir yine? bu ne merhametsizlik ne zulüm ve eziyetir yine?”

با وجود نیل ماتم چهره گلناریست باز؟

خلق را از اشک گلگون در عزای نوگلی

Halq râ az eşk-i gulgūn der ‘azâ-ye noguli, bâ vocūd-i nîl-i mâtem, çehre-ye golnârist bâz?

Halkı, yeni açmış bir çiçeğin yasına, kanlı gözyaşlarıyla Nil mavisî yas içinde çiçek yüzlülerin yüzü yine sanki yas tutuyor mu?

¹⁰² Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevarih-i Hânî*, s. 192 a.

¹⁰³ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 489-491.

¹⁰⁴ Hüseyin Şen, *agt*, s. 88-89.

¹⁰⁵ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevarih-i Hânî*, s. 192b.

¹⁰⁶ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 586.

¹⁰⁷ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 590, Hüseyin Şen, *agt*, s. 77.

¹⁰⁸ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevarih-i Hânî*, s. 196.

جدول خونابه بر رخساره ها جاريست باز؟

مردم از خونابه بر رخساره جدول بسته اند

Merdom az hubâbe ber rohsâre cedvel bastand, cedvel-i hunâbe ber rohsâre-hâ cârist bâz

Halkın yüzünde kanlı yaşlar sel olup aktı, kanlı göz yaşların seli gibi yanaklardan akmaya başladı yine?

Mâhlar Âyim'in gazelinde yer alan "alçak felek" hitabının, yüzeyde kozmik bir düzene yönelmiş gibi görünmesine rağmen, derin yapıda oğlu Muhammed Ali Han'ın zulüm politikalarına yönelik sert ve dolaylı bir sembolik eleştiriyi barındırdığı anlaşılmıştır. Şiirde tasvir edilen gözyaşları içindeki insanların varlığı, gazeli bireysel bir yas anlatısının ötesine taşıyarak toplumsal bir ağıta dönüştürmüş olduğu izlenimini güçlendirmiştir

Muhammed Ali Han'ın özel hayatına dair skandalların da hanın itibarını zedeleyen önemli unsurlar arasında yer aldığı aktarılmıştır. *Müntahabü't-Tevârih*'te yer alan bilgilere göre Muhammed Ali Han'ın, koruyucu babası konumundaki Bahadır Hâce Dasturhancı'nın genç eşine yönelik cinsel saldırıda bulunmuş olduğu ve bu hadisenin saray çevrelerinde büyük bir infiale yol açtığı belirtilmiştir.¹⁰⁹

Muhammed Ali Han'ın itibarını en fazla zedeleyen meselenin ise Hanpaşa ile olan evliliği olduğu anlaşılmıştır. Bu olaya dair kaynaklarda birbiriyle çelişen iki farklı anlatının bulunduğu görülmüştür. Birinci ve daha yaygın anlatıya göre (başta *Müntahabü't-Tevârih*), Hanpaşa'nın Ömer Han'ın eşlerinden biri olduğu, Muhammed Ali Han'ın babasının vefatından sonra onunla gizli bir ilişki kurmuş olduğu, ulemeden fetva alamayınca ise bir işret meclisinden aldığı izinle evlendiği aktarılmıştır.¹¹¹ Bu rivayete göre söz konusu evliliğin dinî ve örfî kurallara aykırı bulunduğu ve hanın siyasî meşruiyetine onarılamaz bir darbe vurmuş olduğu ifade edilmiştir.

Buna karşılık modern araştırmacı Şadman Vahidov'un yorumuna göre, Ömer Han'ın Hanpaşa ile olan ilişkisinin fiilî bir evlilikten ziyade bir nişanlanma aşamasında kalmış olduğu ileri sürülmüştür. Ömer Han'ın Hanpaşa reşit olmadan vefat etmiş olması sebebiyle evliliğin gerçekleşmediği, Muhammed Ali Han'ın ise tahta çıktıktan sonra reşit yaşa ulaşmış Hanpaşa ile ulemanın onayını alarak meşru bir nikâh kıymış olduğu belirtilmiştir.¹¹² Ancak Molla Avaz Muhammed Attar'ın *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî* adlı eserinde Hanpaşa için iki kez kullanılan "مادر مقتی" (mâdar-e moqtî) ifadesi, çağdaş algnın onu "babasının eşi konumunda olan kadın" olarak kaydetmiş olduğunu göstermiştir.¹¹³ Bu terimin iki kez tekrarlanmış olması, evliliğin yerleşik aile normlarını ihlal eden ve toplumsal açıdan 'uygunsuz' addedilen bir olgu olarak algılandığını düşündürmektedir.¹¹⁴ Bu durum, nişanlılık iddiasının tarihsel gerçeklikten ziyade sonradan geliştirilmiş bir yorum olabileceği ihtimalini gündeme getirmiştir.

Müntahabü't-Tevârih'te aktarılan bilgilere göre bu skandalların zamanla daha trajik boyutlara ulaştığı, hanın haremde çıkan bir kavgada Hanpaşa'nın tarafını tutarak bir başka üvey annesini öldürtmüş olduğu belirtilmiştir.¹¹⁵ Ayrıca Aşula ve Bibi Nar adlı iki kadının, hanın haremine genç kızlar toplamak amacıyla halktan zorla para topladığı ve bu yolla bir yozlaşma ağı oluşturmuş olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁶

Bu iç karışıklığın, devlet erkânı arasında derin bir hoşnutsuzluğa yol açtığı ve nihayetinde hanın kardeşi Sultan Mahmud lehine bir iktidar mücadelesini tetiklemiş olduğu aktarılmıştır. *Müntahabü't-Tevârih*'e göre Sultan Mahmud'un Muhammed Ali Han'ın aşırılıklarına yönelttiği eleştirilerin bardağı taşırması olduğu, hanın kardeşinin idamını emretmiş bulunduğu; ancak Mâhlar Âyim ve diğer ileri gelenlerin müdahalesiyle bu kararın durdurulduğu ve Sultan Mahmud'un Şehr-i Sebz'e¹¹⁷ sürgüne gönderilmiş olduğu belirtilmiştir.¹¹⁸ Molla Avaz Attar ise bu sürgünü, iki hükümdarın aynı anda varlığının doğurabileceği istikrarsızlığı önlemeye yönelik resmî bir karar olarak aktarmıştır.¹¹⁹

¹⁰⁹ Kerimov, Abdülazizova, *agm*, s. 29-30.

¹¹⁰ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 590-591. Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 211.

¹¹¹ Muhammed Hekim Han, *age*, 599; Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 209 a-209b; *Tarih-i Cihannümâyî*, s.157b

¹¹² Hüseyin şen, *agt*, s.89.

¹¹³ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 224a ve 211b.

¹¹⁴ Ali Ekber Nefisî (Nâzmü'l-Etbâ), *Ferheng-i Nefisî*, C. 5, Ketâbüfuruşî-yi Hayyâm, Tahran 1355, s. 3451.

¹¹⁵ Muhammed Hekim Han, *age*, 559; Hüseyin Sen, *agt*, s. 83-84.

¹¹⁶ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 589. Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 218 a-218b. İlginç biçimde, bu bilgiler Molla Avaz Muhammed Attar, *Tarih-i Cihannümâyî* nüshalarda sayfa 154a-154b silinmiş veya üzerleri farklı bir yazıyla kapatılmıştır; bu durum, kaynakların güvenilirliği ve aktarımında uygulanan müdahaleleri göstermesi açısından dikkat çekicidir.

¹¹⁷ Şehr-i Sebz (Şehrisabz), Özbekistan'ın Kaşgar derya vilayetinde yer alan tarihi bir kenttir. Türkistan'da önemli bir kültür ve ticaret merkezi olan Şehr-i Sebz, özellikle Timurular Devleti'nin kurucusu Timur'un doğum yeri olmasıyla tanınır. Timurlu mimarisinin en güzel örneklerine ev sahipliği yapan şehirde, büyük külliye, saraylar ve medreseler bulunmaktadır. Tarihi ipek yolu güzergahında stratejik önemiyle de öne çıkan Şehr-i Sebz, UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer almaktadır.

¹¹⁸ Hüseyin Şen, *agt*, s. 158.

¹¹⁹ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 210a.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Muhammed Ali Han'ın giderek sertleşmiş olan yönetiminin, annesi Mâhlar Âyim'in iç dünyasında da derin bir yıkıma yol açmış olduğu anlaşılmıştır. Hanın annesini devlet işlerinden uzaklaştırarak farklı bir yönetim anlayışı benimsemiş olduğu; sarayda huzur bulamayan şairin ise artık aşk ve tasavvuf temalı gazeller yerine, derin bir keder, özlem ve adalet duygusunun yitimi etrafında şekillenen metaforlarla yüklü şiirler kaleme almaya başlamış olduğu görülmüştür. Aşağıda yer alan gazelin, bu ruh hâlini yansıtmış olduğu anlaşılmaktadır:

انتظارم بر تو ای سرو خرامانم، بیا
جان به کف ایستاده ام، برخیز، جاتانم، بیا
Entezaram ber to ey serv-i herâmânem biyâ, can be kef istâdeyim, berhiz, canânem, biyâ.
Seni, ey zarif ve kıvrak servi, bekliyorum, canımı ortaya koydum, kalk da gel sevgilim
چند از ناز و تغافل تند میرانی سمند
مردمی کن، پای نه در چشم حیرانم، بیا
Çend az naz u tegâfol tond mirâni semend, merdomî kon, pay neh der çeşm-i herânem, biyâ.
Ne kadar naz yapıyor ne kadar dalgın hızlı at gibi kaçyorsun? insancıl ol, şaşkın gözlerime basma, gel artık
صبح وصل من ز خورشید جمالت نور داشت
شام هجران تیره شد، ای ماه تابانم، بیا
Sobh-i vasl-i men ze horşid-i cemâlet nûr dâşt, şâm-i hecran tire şod, ey mâh-i tâbânem, biyâ.
Senin güzelliğinin güneşiyle aydınlanan vuslat sabahım vardı, ama ayrılık akşamı karardı, ey parlak ayım, gel
بی تو در کنج ندامت درد هجران می کشم
وارهان، ای سرو ناز، از درد هجرانم، بیا
Bî to der konc-i nedâmat derd-i hecrân mîkeşam, vâ-rehân, ey serv-i nez, ez derd-i hecranem, biyâ.
Sensiz pişmanlık köşesinde, ayrılık acısıyla yanıyorum, ey nazlı servi, beni bu ayrılık acısından kurtar, gel
چشم خواب آلود من راحت ندارد بی رخت
تا بیاساید دمی مژگان به مژگانم، بیا
Çeşm-i hâb âlud-i men râhat nedâred bî rohet, tâ biyâsâyed demî müjgân be müjgânem, biyâ
Uyku sersem gözlerim, sensiz rahat bulamıyor, gözlerimden gözlerine bir an dinlenmek için, gel artık.
ای بهار ناز، چون گلهاي باغ از رفتنت
چاک چاک است از گریبان تا به دامنم، بیا
Ey bahâr-i nâz, çun gulhâ-yi bâğ ez reftenet, çâk çâk est ez geribân tâ be dâmânem, biyâ
Ey nazlı bahar, bahçenin çiçekleri gibi gidişinle, yaka yakama yırtılmış durumda, gel
سرو دلجویت گر از گلزار دامن می کشد
در ریاض جویبار دیده بنشانم، بیا
Serv-i delcuyet ger ez gulzâr dâmân mîkeşd, der riyâz-i cûybar dîde benşânem, biyâ
Sevdiğim servi, eğer çiçekli bahçeden elini çekiyorsan, bahçenin içinde gözümü sulamaya bırak, gel.
چشم حیرانم پر طاووس انشا می کند
همچو گل بی پرده، ای رشک گلستانم، بیا
Çeşm-i herânem per-i tâvus enşâ mikonad, hamçun gul bî perde, ey reşk-i gulistânem, biyâ
Şaşkın gözlerim tavus kuşu gibi süsleniyor, perdesiz bir çiçek gibi, ey kıskançlığımın sebebi, gel.
از خیال زلف او مکنونه پر آشفته ام¹²⁰
ساعتی بر پرسش حال پریشانم، بیا
Ez heyâl-i zulf-i û Mecnûne por âşoftem, sâatî ber porseş-i hâl-i parişânem, biyâ
Onun saçlarının hayaliyle Mecnûne gibi çok üzgünüm, bir anlığına halimi soracak olursan, gel.

Mâhlar Âyim'in siyasî düşüncesinin, yaşadığı feodal devlet yapısı içerisinde şekillenmiştir; ancak eserlerinde yer alan derin insani temaların, onu kendi döneminin sınırlarını aşan bir şahsiyet hâline getirmiştir. Adalet, insanlık ve erdem gibi değerlere dayanan fikirlerinin, geleneksel “adil hükümdar” beklentisinin ötesine geçerek zulme ve ahlâkî çöküşe karşı güçlü bir tepkiyi temsil etmiştir. Özellikle şiirlerinde kullandığı “alçak feleğin çarkı”, “bilginleri kıyıma uğratan cahil” ve “oyuncu Hindu” gibi imgelerin, yalnızca bireysel bir melankoliyi değil; aynı zamanda dönemin yapısal siyasî çürümüşlüğüne ve iktidar mekanizmalarını dolaylı fakat

¹²⁰ Mecnûne, age, s. 78 a.

keskin bir dille sorgulamıştır. Aşağıda yer alan beyit, Mâhlar Âyim'in bu eleştirel ve birleştirici vizyonunu özetlemiştir:

به خود سران جهان آبروی معرکه نیست ¹²¹ به اتفاق کند کار ذوالفقار انگشت

Be khod serân-e jahân âbru-yi ma'rake nist, be ettefâq konad kâr-e Zulfiqâr angosht.

Dünyanın asi hükümdarları, savaş meydanında zafer kazanamayacak, ancak birleşen eller, Zülfikar'ın gücüyle başarıya ulaşacaktır.

Dolayısıyla Mâhlar Âyim'in, hem bir anne ve şair olarak yaşadığı trajik kişisel deneyimlerle hem de bir devlet insanı ve ahlâkî vicdan olarak tanıklık etmiş olduğu toplumsal adaletsizliklerin keşişiminde konumlandığı; bu bağlamda ilerici ve eleştirel bir düşünür kimliğiyle öne çıkmıştır.

هیچ می دانی که باز این گردش اختر چه کرد؟ ¹²² هیچ می دانی که دور چرخ دون پرور چه کرد؟

Hiç midanî ke bâz in gardeş-i ahter çe kard? hiç midanî ke dour-i çerh-i doon-perver çe kard?

Hiç bilir misin, yine bu yıldızların dönüşü ne yaptı? hiç bilir misin, alçak feleğin çarkı ne yaptı?

از حسد با جان دانشمند بحر وبر چه کرد؟ ¹²³ هیچ می دانی که این نادان دانشمند کُش؟

Hiç midanî ke in nâdân- dâneşmendkoş? ez hesed bâ cân-i dâneşmend bahru ber çe kard?

Hiç bilir misin, bu bilginleri kıyıma uğratan cahil, hasetten denizler ve karalar bilginine ne yaptı?

هیچ می دانی که این بدخوی بازیگر چه ساخت؟ ¹²⁴ هیچ می دانی که این بدخوی و بدگوهر چه کرد؟

Hiç midanî ke in hindüye bâziger çe sâht? hiç midanî ke in bedhuy u bedgoher çe kard?

Hiç bilir misin, bu oyuncu Hindu ne yaptı? hiç bilir misin, bu kötü huylu ve kötü yaradılışlı ne yaptı?

10. Muhammed Ali Han Döneminde Mâhlar Âyim'in Hayır Faaliyetleri ve Kültürel Katkıları

Muhammed Ali Han'ın hükümdarlığı döneminde Mâhlar Âyim'in, siyasî hadiselerin yanı sıra kültürel ve entelektüel sahada da etkin bir rol üstlenmiştir. Ömer Han'ın vefatının ardından Hokand'daki edebî muhitin dağılmış olması ve birçok şairin farklı merkezlere göç etmek zorunda kalmasıyla belirginleşen kültürel boşluğu telafi edebilmek amacıyla Mâhlar Âyim'in, şairleri, edipleri ve hattatları himayesi altına alarak edebî üretimin sürekliliğini sağlamaya çalışmıştır.

Şair bir aileden gelen Muhammed Ali Han'ın, erken yaşlardan itibaren Üveysî gibi müderris ve şairlerden edebiyat eğitimi ve "Han" mahlasıyla şiirler kaleme almıştır. Divân-ı Han adıyla derlenen bu şiirlerin, daha ziyade duygusal ve manevî temalara ağırlık veren bir üslup taşımıştır.¹²⁵ Bunun yanı sıra tamamlayamadığı Leylâ vü Mecnûn mesnevisinin¹²⁶ de bulunduğu, ancak Muhammed Ali Han'ın anne ve babasının edebî geleneğini doğrudan takip etmek yerine Fuzûlî'yi örnek alarak kendine özgü bir poetika geliştirmiştir.¹²⁷ Ne var ki, Ömer Han döneminde şekillenen canlı edebî ortamın, annesi Mâhlar Âyim'in himaye çabalarına rağmen, Muhammed Ali Han'ın saltanatı süresince belirgin bir gerileme sürecine girmiştir. Bu durumun, saray himayesinin hanın baskıcı siyaseti karşısında yetersiz kalmıştır.

Nitekim Muhammed Ali Han ile dönemin önde gelen kadın şairlerinden Üveysî arasında yaşanmış olan gerilimin, bu kültürel çözülmenin somut örneklerinden biri olmuştur. Üveysî'nin hem Mâhlar Âyim'in yakın dostu hem de Muhammed Ali Han'ın hocası konumunda bulunmasına rağmen, han tarafından baskıya maruz bırakılmıştır.¹²⁸ Mâhlar Âyim'in arabuluculuk girişimlerinin sonuç vermediği; Muhammed Ali Han'ın Üveysî'nin mal varlığına el koymuş olduğu ve onu himayesiz bırakılmıştır.¹²⁹ Bu hadisenin, saray içerisindeki entelektüel koruma ağının hanın iradesi karşısında ne derece kırılabilir bir yapıya sahip olduğunu gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna paralel olarak, Ömer Han dönemi şairlerinden Sultan Töre Ahrârî'nin de Muhammed Ali Han'ın otoriter yönetimi sebebiyle Hokand'dan ayrılarak Buhara'ya yerleşmiş olduğu ve burada şeyhülislâmlık

¹²¹ Kadirova, Nadire: *Hayatı ve Edebî Yararlılığı Üzerine İnceleme*, s. 51.

¹²² Kerimov, Abdülazizova, *agm*, s. 144.

¹²³ Hüseyin Şen, *agt*, s.103.

¹²⁴ Nuray Temir, "Çağatay Türkçesinin Klasik Sonrası Devri'nin (1600-1921) Manzum Eserleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 26/49, Bursa 2025, s.524.

¹²⁵ Nuray Temir, "Çağatay Türkçesinin Klasik Sonrası Devri'nin (1600-1921) Manzum Eserleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 26/49, Bursa 2025, s.524.

¹²⁶ Mustafa Tanç, "Son Dönem Çağatay Türkçesi ve Ömer Han", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 15, Ankara 2003, s. 112; Recai Kızıltunç, *agm*, s. 739.

¹²⁷ M. Bilal Çelik, *agm*, s. 304; Hüseyin Şen, *agt*, s.104.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

görevini üstlenmiştir. Bu tür kayıpların, Hokand'ın entelektüel sermayesinin giderek zayıflamasına yol açmıştır.¹²⁸

İşte bu siyasî ve kültürel istikrarsızlık ortamında Mâhlar Âyim'in, hayır faaliyetlerini bir tür sosyal ve kültürel dayanak noktası hâline getirmiştir. Kaynaklarda zekâsı, basireti ve hayırseverliğiyle öne çıkmış olan Mâhlar Âyim'in, özellikle kitap kültürünün yaşatılmasına yönelik dikkat çekici girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda Ali Şîr Nevâî'nin divanlarını istinsah ettirmiş, şairleri yeni eserler kaleme almaya teşvik etmiş ve Hokand'da bir kütüphane inşa ettirmiştir. Söz konusu kütüphanede hattatlar, müzehhepler ve nakkaşlar için çalışma ortamı oluşturmuş; bu sanatkârlara cömert ihsanlarda bulunmuştur.

Dönemin tarihçisi Hatîf'in aktardığına göre, Mâhlar Âyim'in bu dönemde kitapların yeniden istinsah edilmesini sağladığı, sanatkârlara eserleri süslemeleri için talimat verdiği ve inşa ettirdiği yeni kütüphane binasında bu faaliyetlerin yürütülmesine imkân tanımış olduğu ifade edilmiştir. Aynı kayıtlarda, kütüphanede görev yapan hattatlara, nakkaşlara, oymacılara ve tezhip ustalarına büyük ihsanlarda bulunmuş olduğu; bu sebeple şöhretinin kısa sürede geniş coğrafyalara yayıldığı belirtilmiştir. Seyhun'un bu yakasındaki yakut kavresi içerisinde Behzâd geleneğinin önemli bir temsilcisi olarak Damla Muhammed Niyâz'ın da yer almış olduğu aktarılmıştır. Onun sanatkar olarak ününün Türkistan'dan Rum diyarına kadar ulaştığı; Mâhlar Âyim'in ise bu ustaya birkaç yetenekli müzehhebi yardımcı olarak tahsis etmiş olduğu ve kitap sayfalarının süslenmesi görevini onlara verdiği kaydedilmiştir.¹²⁹

Mâhlar Âyim'in bir diğer önemli hizmet alanının ise sosyal yardımlaşma olmasıdır. Yoksul ve muhtaç kimselere düzenli yardımlar dağıtmış olduğu; bu hayır faaliyetlerinin dönemin şairlerinden Nâdir'in *Heft Gülşen* adlı mesnevisinde de kayıt altına alınmış bulunduğu belirtilmiştir.

انىگ كونگلي سخاوت اي چره دائيم

انىگ دك كلمگ دهر اي چره ايم

Aynik dek kelmeg dehr ey çere ayim, aynik kongli sehayvet ey çere dayim

“Benim gibi kim var ki bu cömertlik yolunda, benim gönlüm gibi kimdir hep cömertlikte daim?

يقلي درگهيده هر قبایل

سروبان كلتريب اهل فضایل

Servan keltirib ehl-i fazayil, yeğledi dergâh-i her kabayil

Fazilet ehlini yanına toplayarak, her kabileyi sarayına çekti, ağırladı.

غزل دماقده برچه ایرده شاعر

بيرسي شعر اي چره ایرده ماھر

Birsi şeir ey çere ırde maher, gazel damağda birçe ırde şair

Biri şiirde üstün bir ustaydı, gazel söylemekte her şairi geride bıraktı.

بيرسي فضل ودانش ايچره آتون

يقيبان هر طرفدين ني چه خاتون

Yeğiban her tarafdin niçe hatun, birse feyz ve danış ey çere âtun

Her yandan bilginleri, hatunları topladı, biri ilimde ve bilgide şaha kalktı.

بيرى مريم كبي زهد ايچره ماھر

بير زيبانسءءك اي رده شاعر

Biri zibânsadak ey ırde şair, biri Meryem kabi zehd ey çere maher

Biri Zübeyde gibi şiirde üstattı, biri Meryem gibi züht ve takvada mahirdi.

اوتر ايردي انينگ بيرلي مه وسال

¹³⁰الردين ايردي انيم كونگلي خوشحال

Erdin ırdi ayim kongli hoşhal, avater ırdi aning birli meh ve sal

Bunu gören annemin gönlü mesrur oldu, Böylece yıllarını huzur içinde geçirdi.

Sonuç itibarıyla, Muhammed Ali Han döneminde siyasetin kültürel alan üzerinde oluşturmuş olduğu baskıya karşı Mâhlar Âyim'in, himaye ve hayır mekanizmalarını bilinçli bir şekilde devreye sokarak Hokand'ın kültürel hafızasını ve sosyal dokusunu korumaya çalışmıştır. Onun bu yöndeki faaliyetlerinin, yalnızca bireysel hayırseverlik pratikleriyle sınırlı kalmadığı; aksine siyasî istikrarsızlık koşulları altında kültürel sürekliliği muhafaza etmeyi amaçlayan sistemli bir tutumu yansıttığı görülmüştür. Bu bağlamda Mâhlar Âyim'in konumu, hanedan bünyesindeki kadınların resmî siyasetin dışında tutulmuş olsalar dahi, siyasî, sosyal ve kültürel

¹²⁸ Abdülaziz Kayumov, *Kukon Adabiy Muhiti (XVIII-XIX Asrlar)*, Özb. SSC FA Yay., Taşkent 1961, s. 59-60; Hüseyin Şen, *agt*, s.105.

¹²⁹ Kadirova, *Nadire: Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, s. 39.

¹³⁰ Muhammed bin Şerif (Nadir), *Heft Gülşen*, Özbekistan Bilimler Akademisi Yay, Taşkent 1961, s. 12.

alanlarda etkin birer aktör olarak belirleyici roller üstlenmiş olabileceklerini göstermesi bakımından dikkate değer bir örnek teşkil etmiştir.

11. Mâhlar Âyım'e Yazılan Dilekçeler ve Toplumsal Hiyerarşi

Mâhlar Âyım'in devlet işlerine fiilî katılımına dair en önemli göstergelerden birinin, kendisine bir siyasî otorite olarak hitap edilerek kaleme alınmış mektup, dilekçe ve şikâyet metinleri olduğu anlaşılmıştır. Bu belgelerin, yalnızca dönemin bürokratik işleyişine ışık tutmuş olmakla sınırlı kalmadığı; aynı zamanda Mâhlar Âyım'in sahip olduğu toplumsal statünün ne derece güçlü ve etkili bir konumda bulunduğunu da açık biçimde ortaya koymuş olduğu görülmüştür. Söz konusu metinlerin, onun siyasî ve kültürel nüfuzunu doğrudan yansıtan somut tarihî belgeler niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır.

Bu belgeler arasında, dönemin tanınmış şairlerinden Hiclet tarafından kaleme alınmış bir dilekçenin özellikle dikkat çekici olduğu görülmüştür. Hiclet'in, içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıları dile getirdiği bu mektubunda Mâhlar Âyım'den maddî destek talebinde bulunmuş olduğu aktarılmıştır. Bu örneğin, Mâhlar Âyım'in yalnızca halk kesimleri tarafından değil, aynı zamanda edebiyat ve sanat çevreleri tarafından da başvurulmuş meşru ve etkin bir otorite olarak algılanmış olduğunu gösterdiği anlaşılmıştır.

مینم خجلت دعا گو دردمندی یقیلغان غربت ایچره مستمندی

Minem Hecllet dua gu dardmendi, yeğilğan gurbet içre mestmendi

Benim Hiclet dua ederken derinden, yıkılan garipliğim içinde yoksulum ben

گیلیب قیش ایکنده یوق پوستینی بو ایرمیشدر حقیقت سوزنی چینی

Gelib kış ikincede yok postini, bu ermişdir hakikat sozüni çini

Kış geldi, giyecek postum yok, bu yorgunluk, aslında ölüme bir adım gibi.

نی¹³¹ باک اظهار ایتسام قیلماي احمال الو غو مغا قیلور من عرض احوال

Ni bak ezhar itsam qılmay eħmal, alu ğuga qılır men arz-i eħvâl

Ne diye söyleyeyim, hatalarımı anlatayım, çünkü herkes duymadan durumumu yargılayıp geçiyor.

Bu bağlamda, Kasan sakini Uzlet¹³² tarafından kaleme alınmış ve Mâhlar Âyım'e hitaben yazılmış bir dilekçenin özellikle dikkat çekici olduğu anlaşılmıştır. Uzlet'in söz konusu mektubunda, kendisini baskı altına alan bir devlet görevlisinin uyguladığı zulüm ve haksızlıklardan şikâyet etmiş olduğu; bu duruma müdahale edilmesi ve adaletin sağlanması için Mâhlar Âyım'den yardım talebinde bulunmuş olduğu aktarılmıştır. Söz konusu dilekçenin, Mâhlar Âyım'in yalnızca sembolik bir şahsiyet olmadığını; halkın doğrudan başvurduğu etkin bir idarî otorite olarak görev yapmış olduğunu ve toplumsal meselelerde çözüm üretme sorumluluğunu üstlenmiş olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

مین ایردیم اسیر چرخ خونخوار ظالم ایلی ایلگینه گرفتار

Min eylemişim esir çark-i hunhâr, zâlim eliyle iline giriftâr

Ben geldim, esir oldum kanlı feleğe, zalim eliyle düştüm dertli bir dileğe

مین خسته غریب ایلایین عرض بیتماق مینی عرضیمه ایرور فرض

Min yorgun, garip ilâhîye arz, yetmek benim arzıma olur farz

Ben yorgun, garip hâlimi arz ettim, derdime çare bulmak farz ettim

نگاه کلیب بر او بیلاندیک گویا که بلایی نگهاندینک

Nigâh kılıp bir o yılandık, ğuyâ ki belâya nigahandık

Ona bir bakış yönelttik, sanki bela gözümüzü hedef aldı.

بولدی همه ظلمیدین هراسان غم لایکه باتئی اهل کاسان

Boldu hep zulmünden herâsân, gam layığına battı ehli kâsân

¹³¹ Kadirova, Nadire: *Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, s. 52.

¹³² Nâdir, 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın ortalarında Hokand Hanlığı'nda yaşamış ve dönemin önde gelen şairlerinden biri olmuştur. Uzlet, Mehçûr ve Şerîfî mahlaslarını kullanmıştır. Başlıca eserleri arasında yedi bölümden oluşan Heft Gülşen adlı destan ile kapsamlı bir divan yer alır. Divan hem Farsça hem de Çağatay Türkçesi ile yazılmış olup yaklaşık 13.000 mısradan oluşmaktadır. Günümüze ulaşan iki el yazması nüshası mevcuttur; biri Hokand'daki Gafur Gulam Edebiyat Müzesi'nde, diğeri Taşkent'te Ali Şir Nevâyî Edebiyat Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. *Özbek Edebiyatı Tarihi*, C.4, Özbekistan SSR "Fen" Neşriyatı, Taşkent, 1978, s. 187; Feridun Tekin, *agm*, s.1848.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASİ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Zulmünle herkesi korku sardı, Kâsânlı, gamın bataklığına gömüldü.

گلدیک یور اگیمنی چاک ایتی

جور ایله مینی هلاک ایتی

Cur ile beni helâk eyledi, geldi yüreğimi çak eyledi

Cefa ile beni helak etti, yüreğimi lime lime parçaladı

بحر ایلادی ایکی گوز یاشیمینی

یاغدوردی باشیمه غم تاشینی

Yağdırdı başıma gam taşını, behr eyledi iki göz yaşımı.

Başıma dert taşını yağdırdı, iki gözüm sel gibi ağladı.

دایتی مینی عزتیمغه کلفت

سالدی همه راحتکا محنت

Saldı tüm rahatıma mihnet, taptı benim izzetime külfet.

Bütün rahatımı zahmete çevirdi, izzetimi hor görüp eziyet eyledi.

فقر او بیده مستمند دورمن

ای ماه عیالمند دورمن

Ey mâh-i 'iyâlemend, derman, fekr evinde mestemend derman

Ey ailemin ay yüzlü ferdi, ben dermansızım, fakirlik evinde mahzun ve çaresizim.

خرم کیتابین سعادت ایلاب

عرضیم ایشتیگ عنایت ایلاب

Arzımı işittik inayet ile, hoş gideyim saadet ile.

Sesimi duy, lütfunla inayet eyle, saadetle gönlümü ferah eyle.

اولکونچه دعاده یاد ایتارمی

¹³³بز خسته کونکلنی شاد ایتارمیز

Biz yorgun gönlü şâd eyleriz, ol günce duâda yâd eyleriz.

Biz yorgun gönülleri sevindiririz, o gün geldiğinde duada sizi hatırlarız.

Mâhlar Âyim'e hitaben yazılmış dilekçe ve şikâyetlerin, oldukça çeşitli biçimlerde kaleme alınmıştır. Bu belgelerin bir kısmının yalnızca manzum, bazılarının sadece nesir formunda, bazılarınıysa her iki türü bir arada içerdiği görülmüştür. Söz konusu çeşitliliğin dikkat çekici örneklerinden biri, soylu Seyit Mirza Abdurrahman Taş Bey Kutluğ tarafından yazılmış olan dilekçedir. Kutluğ'un, geleneksel ve övgü dolu bir üslup kullanarak dilekçesine başlamıştır:

"Harem saflığının parlayan yıldızı, iffet diyarının en güzel hükümdarı, hikmet baharının engin denizinde basiret sahibi, şiir meclislerinde zarif dörtlükler söyleyen, belagat destanlarının sarayında bülbül gibi şakiyan, nezaket bahçesinin ötücü bülbülü, kemal diyarının tatlı dilli papağanı, iffet burcunun parlayan yıldızı, saflık bahçesinin incisi, sadakat bahçesinin örtülü bülbülü, münzeviliği seven pak ve doğru kişi, âlemleri aydınlatan bir nur, gökyüzünde ışıldayan hilal..." ¹³⁴

Bu tür övgü ifadelerinin, dönemin hitap ritüellerinde yaygın olarak kullanılmış ve muhatabın toplumsal konumunu yüceltmeyi amaçlamış kalıplar olduğu anlaşılmıştır. Ancak asıl dikkat çekici olanın, farklı toplumsal kesimlerden gelen bireylerin çeşitli konularda Mâhlar Âyim'e başvurmuş olması olduğu görülmüştür. Bu durum, onun yalnızca sıradan halkın değil; aynı zamanda bilim, sanat ve entelektüel çevrelerin de hamisi ve destekçisi olarak kabul edilmiş olduğunu ortaya koymuştur.

12. Mâhlar Âyim'in Son Yıllarında Siyasal Çalkantılar ve Hanlıkta Değişim

Mâhlar Âyim'in yaşamının son yıllarının, toplumsal çelişkilerin giderek derinleştiği, feodal çatışmaların şiddetlendiği ve Hokand Hanlığı'nın yönetiminde belirgin bir bozulmanın yaşandığı zorlu bir döneme tekabül etmiş olduğu anlaşılmıştır. Bu süreçte hem iç yönetimdeki istikrarsızlıkların hem de dış ilişkilerdeki düzensizliklerin hanlığın siyasal yapısını ciddi biçimde sarstığı; merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte bölgesel gerilimlerin arttığı görülmüştür. Mâhlar Âyim'in, keyfi ve baskıcı yönetimiyle öne çıkan oğlu Muhammed Ali Han'ı doğru yönlendirmek amacıyla yoğun çaba göstermiş olduğu; ancak hanlığın genişleyen sınırları ve artan idarî karmaşıklık karşısında bu çabaların yetersiz kalmış olduğu değerlendirilmektedir.

1832–1842 yılları arasında hanlığın topraklarının genişlemiş olduğu görülmekle birlikte, Muhammed Ali Han'ın düşüncesiz politikaları ve sert uygulamalarının yönetimdeki krizleri daha da derinleştirmiştir. Mâhlar

¹³³ Kadirova, Nadire: *Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, s. 52.

¹³⁴ Kadirova, Nadire: *Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, s. 48.

Âyım'ın, oğlunun iktidarını sürdürebilmesi için destek vermiş olduğu; ancak derinleşen feodal çelişkileri, ekonomik sıkıntıları ve bölgesel devletler arasındaki gerginlikleri ortadan kaldırmakta zorlanmıştır. Hanlık görevlilerinin baskıları, yeni vergiler, harçlar ve cezalar nedeniyle halk arasında yaygın bir hoşnutsuzluk oluşmuş; ağır kamu yükümlülüklerinin yaşam standartlarının düşmesine ve kıtlıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mâhlar Âyım'ın muhaliflerinin, onu içerden yıkmakta başarılı olamayınca, Buhara Emiri Nasrullah Han'a defalarca şikâyetle bulunarak onu ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerde bulunmuş oldukları kaydedilmiştir.

Bu zor koşullar altında, 1840–1841 yıllarında birçok ayaklanmanın patlak vermiş olduğu ve Muhammed Ali Han'ın yönetiminin yoğun eleştirilerin odağı hâline gelmiştir. Halkın tepkisinin şu sözlerle dile getirilmiş olduğu aktarılmıştır:

“Fergana'nın büyükleri sizi 'zulüm görenleri koruyan ve zalimleri cezalandıran' olarak adlandırırlardı; fakat zulüm görenleri gördüğümüz hâlde, zalimleri cezalandırdığınızı görmüyoruz.”

Bu eleştirilere karşı yönetimin, “الأشياء مَرُوءَةٌ بِأَوْقَاتِهَا” yani “Her şey vakti geldiğinde gerçekleşir” anlamına gelen ayete atıfta bulunarak, durumun zamanla düzeleceğini ifade etmiştir.¹³⁵

Aynı yıllarda, Buhara Emirliği'nin Hokand Hanlığı'na yönelik saldırı tehditleri ciddi bir mesele hâline gelmiştir. Hanlık yönetimi altında ezilmiş olan halkın, hem Muhammed Ali Han'ın sert politikalarına hem de Buhara Emirliği'nin saldırgan tutumuna karşı mücadeleye hazır bir ruh hâli içinde bulunduğu anlaşılmıştır.

Zafernâme-i Hüsrevî'ye göre, Emir Nasrullah 1841 yılında Hokand Hanlığı'na karşı düzenlenecek sefer kapsamında Semerkant üzerinden Cizzak'a ilerlemiştir. Bu süreçte Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud da Buhara ordusuna katılmıştır. Meydan muharebesinde ağır bir yenilgi uğrayan Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'ın affını kazanmak amacıyla oğlu Şehzade Muhammed Emin'i elçiler eşliğinde onun huzuruna göndermiştir. Emir Nasrullah, özellikle Şehzade Muhammed Emin'e büyük hürmet göstermiş ve ardından Muhammed Ali Han'ın elçileriyle birlikte kendi elçilerini de Hokand'a yollamıştır. Böylece iki devlet arasında anlaşma sağlanması için müzakereler başlamıştır. Hokand elçileriyle yapılan görüşmelerin ardından Emir Nasrullah, Hucend şehrine yönelmiş ve şehir, Buhara ordusuna direnç göstermeksizin kale kapılarını açarak onun kontrolüne geçmiştir.¹³⁶

1840-1841 yıllarında Hokand Hanlığı, ciddi toplumsal huzursuzluklar ve yaygın halk ayaklanmaları ile karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde isyanların öncülüğünü yapan şahsiyetlerden biri, usta bir zanaatkar ve toplumsal aktör olan bakırcı Hacı Kalender'dir. Hacı Kalender, dönemin şartları içinde sadece zanaatkarlığıyla değil, farklı coğrafyalarda yaptığı seyahatler ve gözlemlerle edindiği sosyoekonomik bilgilerle de tanınmıştır. Bir dönem sürgüne gönderilen Hekim Han Töre'nin hizmetinde bulunan Kalender, Arabistan ve çeşitli ülkelerde incelemelerde bulunmuş ve böylelikle geniş bir perspektif kazanmıştır. Ülkesindeki sosyal ve ekonomik adaletsizliklere yönelik derin bir tepki geliştiren Kalender, han ve çevresinin uyguladığı sömürüye karşı halk arasında önemli bir itibar sahibi olmuştur. Hacı Kalender'in liderliğinde şekillenen bu hareketler, zanaatkarlar, küçük üreticiler ve yoksul köylüler arasında geniş destek bulmuş ve örgütlenme düzeyi artmıştır. Hekim Han Töre'nin kayıtlarında belirtildiği üzere, isyanın katılımcı sayısı olağanüstü boyutlara ulaşmış; bu katılım, hanlık içindeki en önemli sosyal mülklerine saldırmış, bazılarını yağmalamış, evlerini tahrip etmiş ve bazı mağdurlar hayatını kaybetmiştir. Aynı zamanda Buhara elçisi de bu şiddet eylemlerinin hedefi olmuştur. Muhammed Ali Han'ın yönetimi, Hacı Kalender'i etkisiz hâle getirmek için stratejik bir plan uygulamış ve onu saraya davet ederek idam cezasına çarptırmıştır. Ne var ki, bu karar isyanları sona erdirmemiş; hanlığın farklı bölgelerinde halk hareketleri devam etmiştir.¹³⁷

Diplomatik düzeyde ise, Buhara elçileri hanlık tarafından kabul edilmiş, elçilere atlar, değerli kumaşlar ve çeşitli hediyeler takdim edilmiştir. Önemli dinî ve siyasi şahsiyetler olan Şeyhülislâm İshan Süleyman Hâce, Damlâ Hâce ve Hal Bey Kuşbeyi'nin öncülüğünde, önemli miktarda altın ve özel armağanlar Emir Nasrullah'a gönderilerek barış teklifi sunulmuştur. Emir Nasrullah, bu teklifleri kabul ederek elçilerin geri dönmesine izin vermiştir.¹³⁸

Emir Nasrullah ile varılan anlaşmanın ardından, Muharrem mevkiinden geri dönen Emir Nasrullah, Hokand Hanlığı'nın bazı bölgelerinde yönetim değişikliğine gitmiştir. Bu çerçevede, Hucend vilayetinin idaresi Sultan Mahmud Han'a tahsis edilirken, Öretepe Emirliği Berdiyar Toksaba Yüz'ün sorumluluğuna verilmiştir.

¹³⁵ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 599.

¹³⁶ Anonim, *Zafernâme-i Hüsrevî*, Tashih, Manučeher Sütüde, Miras Mektup Yayın, Tahran 1400, s. 182.184; M. Bilal Çelik, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009, s.132-133.

¹³⁷ Muhammed Hekim Han, *age*, s.601; Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s.224a-224b.

¹³⁸ Zafernâme-i Hüsrevî, *age*, s. 184; Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 224b.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Sultan Mahmud Han'ın Hucend'de yönetimi üstlenmesi, Hokand Han'ı Muhammed Ali Han için yeni bir siyasî gerilim kaynağına dönüşmüştür.¹³⁹ Zira Emir Nasrullah'ın kendi kardeşini siyasî bir koz olarak kullanması, hanlık içerisindeki iktidar dengelerini zayıflatmış ve mevcut hükümdarın otoritesini sorgulanabilir hâle getirmiştir.¹⁴⁰

Bu durumu değerlendiren önde gelen devlet ricali, Sultan Mahmud Han'ın uzun yıllar boyunca güçlük içinde yaşadığını ve annesi Mâhlar Âyim'le dahi görüşme imkânı bulamadığını vurgulayarak, hanedandaki kardeşler arasında uzlaşma sağlanmasının gerekliliğini gündeme getirmişlerdir. Bu bağlamda, uzlaştırıcı bir çözüm önerisi geliştirilmiştir: Taşkent ve çevresinin Sultan Mahmud Han'a bırakılması; buna karşılık Hokand Hanlığı'nın diğer topraklarının Muhammed Ali Han tarafından idare edilmeye devam edilmesi olmuştur. Bu bölgesel paylaşım, iki kardeş arasında geçici de olsa bir güç dengesi kurulmasına ve dış tehditlere karşı müşterek hareket edilmesine imkân sağlamıştır. Tüm devlet ileri gelenlerinin onayladığı bu teklif, Muhammed Ali Han'a sunulmuş; han da devletin bütünlüğü ve toplumsal istikrarı göz önünde bulundurarak öneriyi kabul etmiştir. Böylece, hanlıkta kısa süreliğine de olsa bir istikrar ortamı tesis edilmiştir.¹⁴¹

Söz konusu uzlaşma önerisi, hanedanın ileri gelenleri tarafından ortaklaşa kabul edilerek hanların annesi Mâhlar Âyim'e sunulmuştur. Yıllar boyunca oğlundan ayrı kalan ve bu ayrılığın verdiği manevî sıkıntıyı derinden hisseden Mâhlar Âyim'e, Sultan Mahmud Han'ın dönüşü müjdelenmiş; bu haber, hem onun için kişisel bir teselli kaynağı olmuş hem de hanedanda barışın sağlanacağı yönünde umut yaratmıştır. Neticede, taraflar arasındaki siyasî uzlaşma süreci ilerlemiş ve her iki kardeşin mutabakatı doğrultusunda barış görüşmeleri kesin bir sonuca ulaşmıştır.

Bu gelişmelerin ardından Sultan Mahmud Han, büyük bir törenle Taşkent vilayetine doğru yola çıkmıştır. Şehzadenin Taşkent'e yaklaşmakta olduğu haberi kısa sürede şehirde yayılmış; din âlimleri, devlet görevlileri, halk tabakaları ve yerel eşraf büyük bir kalabalık eşliğinde onu karşılamak üzere bir araya gelmiştir. Karşılamada gösterilen bu yüksek teveccüh, Sultan Mahmud Han'ın hanedandaki meşruiyetini ve halk nezdindeki saygınlığını pekiştiren sembolik bir jest olmuştur. Şehzade, törenle saraya yerleşmiş; fakirler, mültezimler ve memurlar kendisine bağlılıklarını ifade eden ziyaretlerde bulunmuşlardır.¹⁴²

1842 yılında Emir Nasrullah'ın, Hokand Hanlığı'na karşı yeni bir askerî sefer düzenlemiştir. Emir'in saldırı hazırlığına dair bilgiler alan Sultan Mahmud Han, derhal Hokand'a dönmüştür. Muhammed Ali Han, Sultan Mahmud'a tahta geçmesi için ısrarcı davranmıştır. Sultan Mahmud, Muhammed Ali Han düşmana birlikte karşı koymayı önermiş ve gerekirse şehri korumak için canlarını ortaya koyacaklarını bildirmiştir. Görüşmenin ardından Sultan Mahmud, annesi Mâhlar Âyim'in yanına giderek ona sarılmış ve birlikte ağlaşmışlardır. Muhammed Ali Han'ın yüzünün safran gibi sarardığı ve Emir Nasrullah'ın seferinden ötürü kaygılı bir tavır içinde olduğu aktarılmaktadır. Anne ve oğul hasret giderip ağlaşırken, Muhammed Ali Han da içeri girmiş ve annesi ile kardeşine katılmıştır. Andelib'in aktardığına göre, Muhammed Ali Han'ın en büyük kaygısı, kendi hataları yüzünden annesinin başına kötü bir durum gelmesiydi. Beyitlerden anlaşıldığı üzere, Muhammed Ali Han hatalarının farkına varmıştır. Yazarın aktardığına göre, Muhammed Ali Han idam edilmeden beş gün önce başına gelecekleri önceden öngörmüştür.¹⁴³

Alına bütün önlemler yetersiz kalmış ve Buhara birlikleri şehre nüfuz etmiştir. Şehir düştükten sonra Emir Nasrullah, Hokand hanlarının durumunu öğrenmek istemiş; ancak Muhammed Ali Han ve Sultan Mahmud'un şehirden kaçtığı bilgisi kendisine ulaşmıştır. Bunun üzerine, söz konusu hanedan üyelerinin yakalanması için İsak Bey ve bazı yüksek rütbeli komutanlar görevlendirilmiştir.¹⁴⁴ Muhammed Ali Han, kısa süre içinde yakalanarak Hokand'a getirilmiş ve Emir Nasrullah'ın huzuruna çıkarılmıştır. Ardından, Sultan Mahmud ve Muhammed Ali Han'ın oğlu Muhammed Emin de tutuklanmıştır. Emir Nasrullah, bu üç kişilik hanedan mensubuna yönelik ağır bir ceza kararı alarak, kısa süre içinde infaz edilmelerini emretmiştir. Muhammed Ali Han'ın idamı, ardı ardına kardeşi Sultan Mahmud ve oğlu Muhammed Emin'in infazlarıyla devam etmiştir. Buhara askerleri, bu üç kişinin cenazelerine devlet geleneğine uygun bir protokol uygulamaktan imtina etmiş; naaşlar, sıradan insanlar gibi gömülmüş ve aynı mezara defnedilmiştir.¹⁴⁵

13. Mâhlar Âyim'in Ölümü Üzerine Rivayetler ve Tarihsel Gerçeklik Arayışı

Mâhlar Âyim'in ölüm şekli, tarihçiler ve edebiyatçılar arasında uzun süredir tartışma konusu olmuştur. Farklı kaynaklar, onun infazına dair oldukça çelişkili ve dramatik anlatımlar sunmaktadır. Bazı anlatılarda

¹³⁹ M. Bilal Çelik, *agt*, s.135; Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 224b.

¹⁴⁰ Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 172.

¹⁴¹ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tarih-i Cihânumâyî*, No:9455, s. 158b; Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 176.

¹⁴² Muhammed Hekim Han, *age*, s. 602-603.

¹⁴³ Hüseyin Şen, *agt*, s. 218-219.

¹⁴⁴ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 608; Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s.229a-230b.

¹⁴⁵ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s.231a; Molla Avaz Muhammed Attar *Tarih-i Cihânumâyî*, s.162b-163a.

Mâhlar Âyim'in asıldığı, bazı rivayetlerde halkın gözü önünde dört parçaya ayrıldığı, kimi kayıtlarda ise canlı canlı toprağa gömüldüğü, bir ahırda öldürüldüğü veya bir duvara hapsedilerek açlık ve susuzluktan can verdiği öne sürülmektedir. Bu tür anlatılar, dönemin siyasî ve kültürel bağlamı kadar, trajediyi vurgulayan halk söylemlerinin de etkisiyle şekillenmiş olabilir.

Tüm bu rivayetler arasında, Muhammed Hekim Han Töre'nin *Müntehabü't-Tevârih* adlı eserinde aktardığı bilgiler tarihsel gerçekliğe daha yakın görünmektedir. Muhammed Hekim Han, Buhara askerlerini “insan suretinde vahşi yaratıklar” olarak nitelendirmiş ve şehirde gerçekleştirilen yağmayı ayrıntılı biçimde tasvir etmiştir. Hokand kadınlarına yönelik şiddet, evlerin ve sarayın sistemli biçimde yağmalanması, toplumsal yapının çöküşüne dair önemli ipuçları vermiştir. Mâhlar Âyim'in ve haremdeki kadınların başı açık, ayakları yalın şekilde sokaklarda teşhir edilerek aşağılanmaları, bu sırada kadınlara yönelik baskının yalnızca siyasî değil, aynı zamanda toplumsal bir mesaj taşıdığını da göstermiştir.¹⁴⁶

Muhammed Hekim Han Töre'ye göre, Mâhlar Âyim, oğulları Muhammed Ali Han ve Sultan Mahmud ile torunu Muhammed Emin'in öldürülmesinin ardından derin bir yas ve öfke içinde Emir Nasrullah'ın huzuruna çıkarak onu açık biçimde suçlamış; bu davranış sonucunda akli dengesini yitirmiş bir kişi olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada Hekim Han'ın “Mâhlar Âyim ile o iki fahişeye¹⁴⁷ de ‘boğazına ölüm şerbetini döktüler’” şeklindeki ifadesi, infazın nasıl gerçekleştiğini doğrudan açıklığa kavuşturmaz; aksine, ölümün geleneksel anlatı kalıplarıyla örtük biçimde tasvir edildiğini düşündürmektedir. Olayların sarsıcı niteliği dönemin tanıklarında derin izler bırakmıştır. Nitekim Muhammed Hekim Han, yaşanan bu trajedinin toplumsal etkisini şu sözlerle dile getirir:

“Ertesi gün bu korkunç haber bütün şehre yayıldı ve memleketin ileri gelenleri bu acı olayı duyunca şaşkınlık ve üzüntü içinde kaldılar, korkudan ağızlarını bile açamadılar.”¹⁴⁸

Muhammed Hekim Han Töre'nin birincil tanıklığı dışında, Mâhlar Âyim'in ölümü, çağdaş tarihçiler ve müverrihler tarafından da farklı şekillerde kayda geçirilmiştir. Özellikle Molla Muhammed Avaz tarafından kaleme alınan iki temel tarihî kaynak olan *Târih-i Cihannümâyî'nin* birinci ve ikinci ciltleri ile *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, söz konusu olaya dair farklı anlatı biçimleri sunmakta; bu da tarihsel gerçekliğin metinsel temsiller üzerinden nasıl çeşitlenebileceğini göstermektedir.

Târih-i Cihannümâyî'nin ikinci cildindeki (Nüsha No: 9455) rivayete göre ise, oğulları Muhammed Ali Han ve Sultan Mahmud Han'ın idam edilmesinden sonra Mâhlar Âyim, derin bir üzüntüye kapılmış ve Emir Nasrullah'a karşı oldukça sert ifadeler kullanmıştır. Bu çıkışı, onun ölümüne giden süreci tetiklemiştir. Bu anlatıda, Mâhlar Âyim'in yanındaki kadınlar Hoşhal Bibi, Nar Bibi ve onun annesi olarak belirtilmiş ve hepsinin şehit edildiği, cenazelerinin ise Şîr Ali Muhammed Han döneminde Dahma-i Şahan'a defnedildiği kaydedilmiştir.¹⁴⁹

Târih-i Cihannümâyî'nin Nüsha No: 9455 ikinci cildinde yer alan rivayete göre, oğulları Muhammed Ali Han ve Sultan Mahmud Han'ın idam edilmesinden sonra Mâhlar Âyim, derin bir üzüntüye kapılmış ve Emir Nasrullah'a karşı oldukça sert ifadeler kullanmıştır. Bu çıkışı, onun ölümüne giden süreci tetiklemiştir. Anlatıya göre Emir Nasrullah, Mâhlar Âyim'i yanında bulunan dört kadın-Hoşhal Bibi, Nar Bibi ve onun annesi şehit edilmişler ve cenazeleri Şîr Ali Muhammed döneminde Dahma-i Şahan'a defedilmiştir.¹⁵⁰

Buna karşılık, aynı müellifin kaleme aldığı *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, olayları daha kronolojik ve gözlemci bir tarih yazımı mantığıyla sunmakta, anlatıyı belirli tarihlere bağlamaktadır. Eserde şu ifadeler yer verilmiştir:

“1258 Rebiülahir ayının çarşamba sabahında (Nisan 1842), Buhara ordusunun Hokand'ı işgal ederek yağmaladığı ve Sultan Mahmud Han ile Muhammed Ali Han'ın kısa süreli kaçma girişimlerine rağmen yakalanarak sabah vakti idam edildiler. Bu olaydan iki-üç gün sonra, Mâhlar Âyim'in büyük bir öfke ile Emir Nasrullah'a tepki gösterdiği; ancak kısa sürede, Hoşhal Bibi, Nar Bibi ve annesiyle birlikte saman deposuna götürülerek infaz edildiği belirtilmektedir. Daha sonra, Seyyid Şîr Muhammed Ali Han döneminde bu dört kadının naaşlarının Hokand hanlarının mezarlığına nakledilerek defnedildiği bilgisi verilmiştir.”¹⁵¹

¹⁴⁶ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 606-607.

¹⁴⁷ Müntehabü't-Tevârih'de adı geçmeyen bir kadın yalnızca “fahişe” olarak kaydedilen kadınlar Muhammed Ali Han döneminde saray çevresinde Hoşhal Bibi, Aşule Meddâh adında iki kadın simsarı vasıtasıyla, halkın kadın ve kızlarına musallat olmuştur. Şehirde kimin güzel bir eşi veya beğenilen bir kızı varsa, onları zorla alıyordu. *Müntehabü't-Tevârih* aksine Muhammed Ayvaz'ın eserlerinde adları açıkça belirtilmektedir. *Târih-i Cihannümâyî* ve *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*'ye göre, bu kadınlar Muhammed Ali Han'ın öldürülmesinden sonra Mâhlar Âyim'in yanında bulunmuş ve Emir Nasrullah'ın emriyle infaz edilmişlerdir. Bu durum hem haremdeki konumlarını hem de infaz sürecinin tarihi yorumlarını anlamak açısından önemlidir.

¹⁴⁸ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 608-609.

¹⁴⁹ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tarih-i Cihannümâyî*, Nüsha No: C. 439. s. 187a.

¹⁵⁰ Molla Avaz Muhammed Attar *Tarih-i Cihannümâyî*, Nüsha No: 9455. s. 163a.

¹⁵¹ Molla Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü't-Tevârih-i Hânî*, s. 231b.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Bu üç rivayet (birinci cilt, ikinci cilt ve Tuhfetü't-Tevârih) arasında, kadınların kimlikleri (özellikle Bibi Altun ile methiyeci kadının varlığı veya yokluğu), infaz yeri (harabe ev / belirtilmeyen yer / saman deposu) ve ilk gömülme koşulları gibi temel farklılıklar göze çarpmıştır. Bu çelişkiler, yalnızca tarihî gerçekliğe dair bilgi boşluklarını değil, aynı zamanda anlatıcının metinsel niyetini, olayları dramatize etme eğilimini ya da siyasî söylemi şekillendirme arzusunu da ortaya koymuştur.

Josep Wolff'un aktardığına göre, Emir Nasrullah'a Muhammed Ali Han ve ailesinin idam edilmesi fikrini veren kişi Abdussamet'tir. İranlı Abdussamet, Buhara sarayına girdikten sonra bilgi ve birikimini Buhara Emirliği'nin hizmetine sunarak düzenli orduyu Emir Nasrullah'a tanıtmıştır. Wolff ile Abdussamet arasında geçen konuşmada, Abdussamet'in düşmanlarının soyundan gelenleri dahi ortadan kaldırdığını ifade ettiği belirtilmiştir. Aynı sayfada Wolff, Muhammed Ali Han'ın eşlerinden birinin hamile olduğunu ve çocuğun annenin karnından çıkarılarak öldürüldüğünü de kaydetmiştir.¹⁵²

Mâhlar Âyim'in infazı, yalnızca bir ailenin yıkımı değil, aynı zamanda Hokand Hanlığı'nın tarihi belleğinde derin izler bırakan ve çeşitli tarihî kaynaklarda farklı biçimlerde aktarılan büyük bir trajedi olarak dikkat çekmiştir. Bu olay hem tarihçiler hem de dönemin şairleri tarafından kaleme alınmış ve farklı anlatı stratejileriyle günümüze ulaşmıştır. Şair Azîzî, Târîh-i Azîzî adlı eserinde, Emir Nasrullah'ın gerçekleştirdiği bu kanlı tasfiyeyi oldukça çarpıcı bir üslupla tasvir edilmiştir. Azîzî'ye göre, Muhammed Ali Han ve Sultan Mahmud Han'ın acımasızca idam edilmesinden sonra anneleri Mâhlar Âyim, derin bir matem sürecine girmiş ve Emir Nasrullah'a şu sözlerle seslenmiştir:

“Ey Mangût Şah'ı, senin hangi hakkın vardı ki, inananların hükümdarına, taç giyen padişaha zulmettin? Şeriat emirlerini unuttun.”

Bu ifadeler üzerine Emir Nasrullah, Mâhlar Âyim'i ve beraberindeki kadınları bir eve kapatmış ve burada onları açlık ve susuzlukla ölüme terk etmiştir.¹⁵³

Bu anlatıya alternatif bir rivayet ise Mirza Âlem Taşkendi tarafından *Ensâbü's-Selâtîn ve Târîhü'l-Havâkîn* adlı eserinde sunulmaktadır. Taşkendi'ye göre Mâhlar Âyim, Han Bibi, Nar Bibi ve ismi zikredilmeyen bir başka kadın, Hokand sarayının ahır kısmında katledilmiştir. Bu rivayet, infazın hem mekânı hem de öldürülen kişilerin kimliği açısından farklılık göstermektedir ve dönemin tarih yazımı çeşitliliğine işaret etmektedir.¹⁵⁴

Emir Nasrullah'ın uyguladığı baskı yalnızca siyasî şahsiyetlerle sınırlı kalmamış, Hokand'ın entelektüel ve kültürel mirasını da hedef almıştır. Mâhlar Âyim tarafından inşa ettirilen ve içinde nadide eserlerin bulunduğu özel kütüphane, Buhara emirinin emriyle ateşe verilmiş ve yok edilmiştir. Bu eylem, yalnızca bir kadının değil, aynı zamanda bir kültürün yok edilişi anlamına gelmiştir. Bu kültürel kıyımın tanıklarından biri olan dönemin şairlerinden Hâzık, Emir Nasrullah tarafından esir alınarak zorla Buhara'ya götürüldüğünde, yaşadığı derin öfkeyi ve kırılgılığı aşağıdaki dizelerle ifade etmiştir:

لباسی تا بدامان قیامت

بریدی بر قد خود از ملامت¹⁵⁵

Boridi ber qed-i hod az melâmet, lebâsî tâ bedâmân-i qiyâmet

Sen üzerine lanetlerden bir giysi giydin, ki onu kıyamet gününe dek çıkaramayacaksın.

Bu dizeler, yalnızca bireysel bir hıncın değil, halkın ortak hafızasında yer etmiş derin bir travmanın da ifadesi olarak okunabilir.

Mâhlar Âyim'in acımasız Emir Nasrullah tarafından idam edilmesi, dünya tarihinin en trajik olaylarından biri olarak kabul edilir. Bu elim hadise, dönemin tanıkları tarafından da derin bir üzüntüyle kaydedilmiştir. Nitekim Mutrib'in *Şâhnâme-i Dîvâne Mutrib* adlı eserinde ve Mirza Âlim Taşkendi'nin *Ensâb es-Selâtîn ve Têvârih el-Havâkîn* adlı çalışmasında söz konusu trajedi büyük bir içtenlikle anlatılmaktadır. Ayrıca Molla Niyâz Muhammed Hokandî'nin *İbratü'l-Havâkîn* (Târîh-i Şâruhiya) ve Arminius Vambéry'nin *Buhara veya Maverâünnehir Tarihi* adlı eserlerinde de bu konuya değinilmektedir.¹⁵⁶

Muhammed Hekim Han ise yaşananları daha tarihsel bir bağlamda değerlendirmekte ve Emir Nasrullah'ın bölgedeki iktidar sürecine dair şu bilgileri aktarmıştır:

¹⁵² Josep Wolff, *Narattive of a Mission to Bukhara in the year 1843-1845*, Harper&Brothers, New York 1845, s. 237; Hüseyin Şen, *agt*, s. 200 ve 227.

¹⁵³ Kadırova, *Nadire: Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İncelemesi*, s. 52.

¹⁵⁴ Mirzâ Âlem Taşkendi, *Ensâbü's-Selâtîn ve Têvârih-i Hvâkîn*, C. 2-25, Nüsha nr. 1314, Taşkent, s. 256.

¹⁵⁵ Abdülaziz Kayumov, *Hâzık*, Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Taşkent 1967, s. 51.

¹⁵⁶ Rahmonqul Orzibekov, *Özbek Edebiyatı Tarihi (XVII-XIX yüzyılın ilk yarısı)*, Özbekistan Yazarlar Birliği Edebiyat Vakfı Yayınları, Taşkent 2006, s. 224.

“Emir Nasrullah, tüm Fergana bölgesini kontrol altına aldıktan sonra on üç gün boyunca Hokand’da fiili olarak hükümdarlık yapmış, ardından yönetimi İbrahim Pervaneçi Mangıt’a devrederek Buhara’ya dönmüştür. Ancak Pervaneçi’nin iki aylık yönetimi halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış; yerel soylular, kanaat önderleri ve halk birleşerek bu yönetimi sona erdirmiştir. Ming hanedanı mensubu Âlim Han, üvey kardeşi Hacı Bey’i oğlu Şîr Ali Han’ın Hokand tahtına geçtikten sonra, Mâhlar Âyim ve oğullarının cenazelerini bularak hükümdarlara yaraşır biçimde defnettirmiştir.”¹⁵⁷

SONUÇ

Mâhlar Âyim’in hayatı ve siyasal etkisi, 19. yüzyıl Türkistan’ında kadınların toplumsal konumuna dair çarpıcı bir örnek teşkil etmiştir. Hokand Hanlığı’nın sosyal ve kültürel yapısında derin izler bırakan bu öncü, feodal ilişkilerle şekillenen, şer’î normların belirgin olduğu bir toplumsal düzende, kadınların kamusal alandaki görünürlüğüne dair sınırları zorlamıştır. Onun eğitim, edebiyat ve kültür alanındaki faaliyetleri, dönemin muhafazakâr çevrelerinde eleştirilerle karşılaşsa da özellikle eğitim kurumlarının teşekkülüne öncülük etmesi ve saray çevresindeki entelektüel canlılığa katkısı, Hokand Hanlığı’nın kültürel gelişiminde belirleyici olmuştur.

Mâhlar Âyim’in siyasî nüfuzu, özellikle eşi Ömer Han’ın ölümünün ardından daha görünür hâle gelmiştir. Saray içi dengeleri gözeterek hanlık siyasetinde etkin rol oynamış, iç karışıklıkların yönetilmesinde ve hanlık otoritesinin tahkim edilmesinde aktif bir şahsiyet olarak öne çıkmıştır. Ancak bu siyasal etkinlik, hanlık içerisinde bazı çevrelerde muhalefet doğurmuş, özellikle geleneksel yapıyı korumaya çalışan unsurlar tarafından hedef hâline getirilmiştir. Buhara Emiri Nasrullah’ın 1842 yılında gerçekleştirdiği askerî müdahale sırasında Mâhlar Âyim’in hayatını kaybetmesi, yalnızca siyasî bir tasfiye değil, aynı zamanda hanlığın entelektüel ve kültürel dokusuna yönelik derin bir müdahale olarak da yorumlanmalıdır. Edebî mirası açısından değerlendirildiğinde, Mâhlar Âyim’in çift dilli yazım pratiği hem Türkçe hem Farsça onun iki büyük kültürel gelenek arasında bir köprü işlevi gördüğünü göstermektedir. Bu yönüyle Ali Şîr Nevâî’nin mirasını sürdüren seçkin bir edebî şahsiyet olarak anılmayı hak etmektedir. Onun kaleme aldığı eserler, yalnızca estetik ve lirik değer taşımakla kalmamış, aynı zamanda kadının sesi, deneyimi ve mücadelesi açısından tarihî bir belge niteliği kazanmıştır.

Sonuç olarak, Mâhlar Âyim’in yaşamı, faaliyetleri ve ardında bıraktığı miras, Hokand Hanlığı’nın yalnızca siyasî yapılanmasına değil, aynı zamanda kültürel kimliğine yön vermiştir. Onun hayatı, 19. yüzyıl Türkistan tarihinin toplumsal ve entelektüel dinamiklerini kavramak açısından önemli bir analitik çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda Mâhlar Âyim, dönemin iktidar ilişkileri içinde etkin bir kadın özne olarak değerlendirilmelidir. Kadınların tarihsel süreçteki rolüne dair yürütülen tartışmalarda, Mâhlar Âyim gibi şahsiyetlerin görünür kılınması, tarih yazımına yeni bir perspektif kazandırmak açısından büyük önem taşımaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

In 19th-century Turkestan, gender roles were strictly regulated under a deeply entrenched feudal structure and rigid interpretations of Islamic jurisprudence. Political and social life was overwhelmingly dominated by men, while women were largely confined to the private sphere. In particular, the Kokand Khanate—one of the most prominent Central Asian states of the period—operated under dynastic and patriarchal norms that left little room for female political participation. Despite this restrictive environment, Mahlar Ayim emerged as an extraordinary historical figure who defied conventional gender roles and actively shaped the political, intellectual, and cultural spheres of her society.

Born into a noble family, Mahlar Ayim was educated in literature and Islamic sciences, and her upbringing provided her with both cultural capital and strategic awareness of court dynamics. Her marriage to Omar Khan, the ruler of Kokand, elevated her to a central position within the royal family. Yet her influence extended far beyond her familial roles. She became a central advisor in the court, an accomplished poet writing under the pen names “Nadira” and “Kamila,” and a prominent patron of education and the arts. Her intellectual production and political activity positioned her at the intersection of statecraft and cultural production—a rare phenomenon in 19th-century Muslim societies.

The central research question of this study is how Mahlar Ayim’s political and individual agency developed within the patriarchal and dynastic structures of the Kokand Khanate, and what this development

¹⁵⁷ Muhammed Hekim Han, *age*, s. 609-610; Niyaz Muhammad Hokandî, İbratul Havokin (Tarihi Şahruhi), çev. Şodmon Vohidov, Turon Zamin Ziyo Yay., Taşkent 2014, s. 63.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

reveals about gender and power relations in 19th-century Central Asia. By investigating her role in both political processes and cultural life, this paper aims to challenge the prevailing narrative of female invisibility in Islamic history.

Although Mahlar Ayim did not hold a formal administrative title, she wielded significant informal power, particularly after the death of her husband. Her son, Muhammed Ali Khan, ascended the throne at a young age, during which Mahlar Ayim acted as a de facto regent-consulted in legal, political, and social matters. Her presence in court politics and her engagement in state affairs made her an exceptional case of female authority within a rigid dynastic hierarchy.

Methodology

This research utilizes historical and textual analysis of both primary and secondary sources related to the Kokand Khanate. Primary sources include official chronicles such as *Muntakhab al-Tawarikh* and *Tuhfat al-Tawarikh al-Khani*, manuscripts of Mahlar Ayim's poetry, and a selection of petitions addressed directly to her. These petitions, sent by ordinary subjects and political figures alike, provide valuable insight into her perceived legitimacy as a decision-maker. Secondary sources comprise academic studies by Uzbek, Russian, and Western scholars on Central Asian political history, Islamic dynasties, and gender in Muslim societies.

Additionally, the study applies critical discourse analysis to Mahlar Ayim's literary works, focusing on her use of metaphor, religious language, and political symbolism. Gender theory is employed as an analytical lens to examine how Mahlar Ayim navigated and subverted traditional gender boundaries while asserting her authority in public and intellectual life.

Conclusion

Mahlar Ayim's life and legacy challenge the dominant historical narratives that render women passive or invisible in pre-modern Islamic societies. Her multifaceted engagement with politics, literature, and charitable work demonstrates that elite women, under specific conditions, could exercise substantial influence even within patriarchal frameworks. As a royal woman, poet, advisor, and cultural patron, Mahlar Ayim defied the limitations imposed by gender norms and carved out a unique space of female subjectivity and authority.

This study contributes to a growing body of scholarship that seeks to reassess the roles of women in Islamic dynastic histories. Mahlar Ayim's case illustrates how women could act as agents of political and cultural change, and how their contributions were acknowledged—both in their lifetimes and in historical memory. Her execution during the Bukhara invasion in 1842 not only marked a tragic end to her own trajectory but also signaled a rupture in the administrative and cultural continuity of the Kokand state. Her story invites a broader reevaluation of how gender, power, and intellectual agency intersected in Central Asia, and how similar female figures might be recovered from historical marginalization through careful scholarly inquiry.

Results

The findings of this study demonstrate that Mahlar Ayim played a pivotal role in both political governance and cultural patronage within the Kokand Khanate. Her influence was most visible during the reign of her son Muhammed Ali Khan, where she acted not only as an advisor but also as a protector of public interest and justice. Multiple historical records suggest that she was consulted on legal decisions and mediated disputes—especially those involving women, poets, or religious scholars. Her regency-like function was legitimized by both her lineage and her competence, reinforcing her position as a trusted authority figure.

In literature, Mahlar Ayim's poetry reflects themes of moral decay, injustice, and longing for divine justice—especially in verses alluding to her son's reign. She frequently used celestial imagery such as “the stars turning” and metaphors like “the drowning of scholars” to critique tyranny in veiled but powerful terms. These texts not only express personal sorrow but also capture collective moral consciousness, giving voice to public disappointment with authoritarian governance.

Her cultural contributions were equally impactful. Following Omar Khan's death, Mahlar Ayim revitalized the court's intellectual life by bringing together poets, calligraphers, and painters. She commissioned manuscripts, supported the construction of libraries, and provided patronage to artists such as Damla Muhammed Niyaz, regarded as a successor to the tradition of Behzad. These efforts reflect a deliberate strategy to position the Kokand court as a center of cultural prestige and spiritual authority.

Her charitable initiatives further solidified her status among the populace. According to literary and archival sources, she offered direct assistance to the poor, intervened in disputes involving women, and welcomed poets and scholars into her circle. Her ethical and religious orientation was emphasized in poetic works like *Haft Gulshan*, which portrays her as a righteous woman of deep spiritual conviction. Furthermore, the

petitions addressed to her reveal widespread public trust: writers such as Khajalat and Uzlat sought her protection from corrupt officials and unjust conditions, indicating her recognized authority in both private and public affairs.

KAYNAKÇA

ABDULLAZIZOVA, Ziba Sayfullayevna, “Kokandlı Şair Maknuna’nın Farsça-Tacikçe Lirik Şiirleri (18. yüzyılın ikinci yarısı – 19. yüzyılın ilk yarısı)”, *Vestnik SPbGU. Şarkiyat ve Afrikanistik*, C.10, S. 3, Tacikistan 2018, ss. 100- 146.

ALIHOJIEV, Muhammed Orif, *Kûkon Honligida Tâlim Tizimi va Unda Vakf Mulklarining Tutgan Ūrni (1800–1876)*, Fen ve Tehnologiya Neşriyatı, Taşkent 2013.

ANONİM, *Zafer-nâme-i Hüsrevî*, Tashih: Manuçehr Sütüde, Miras Mektup Yayınları, Tahran 1400.

ARBERRY, Arthur John, *Klasik Fars Edebiyatı*, George Allen & Unwin Ltd., Londra 1958.

ARGUNŞAH, İsmail ve TOPÇU Sultan Murat, “Hokand’da Günümüze Ulaşabilen İki Türbe Örneği: Dahma-i Şahan ve Madarî Han,” *ZfWT*, C. 16, S. 1, Ankara 2024, ss. 115-136.

BECKA, Jiri, *16. Yüzyıldan 20. Yüzyıl Başına Kadar Tacik Edebiyatı*, Progress Publ, Moskova 1988.

BERTELS, Evgeniy Eduardoviç, *Seçilmiş Eserler: Fars-Tacik Edebiyatı Tarihi*, Doğu Edebiyatı Yayınları, Moskova 1960.

BROWNE, Edward Granville, *Firdevsî’den Sadi’ye İran Edebiyatı Tarihi*, T. F. Unwin, Londra 1908.

ÇELİK, Muhammed Bilal, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009.

ÇELİK, Muhammed Bilal, “Hokand Hanlığı Siyaset ve Kültür Hayatında Bir Kadın: Mahlar Ayım”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, Ed. Osman Köse, C.1, Canik Belediyesi Yay, Samsun 2016, ss. 301-309.

DANİ, A. H. & MASSSON, V. M. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. IV, Unesco NESCO, Paris 1992.

HASSANI, Bibi Najla, *Çağatay Dönemi Kadın Şairlerinden Nadire Begüm’ün Şiirleri (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Dizin)*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2022.

HOFMAN, Henry Franciscus, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, Section III, Part I, Vol. III, Utrecht 1969.

HOKANDÎ, Avaz Muhammed Attar, *Tarih-i Cihânumâyî*, Abu Rayhon Berunî Şarkiyat Enstitüsü, Taşkent, Nüsha No: 9455.

HOKANDÎ, Avaz Muhammed Attar, *Tarih-i Cihânumâyî*, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, St. Petersburg, Nüsha No: 440.

HOKANDÎ, Avaz Muhammed Attar, *Tuhfetü’-t-Tevârîh-i Hânî*, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, St. Petersburg, Nüsha No: C. 439.

HOKANDÎ, Niyaz Muhammad, *İbratul Havokin (Tarihi Şahruhi)*, çev. Şodmon Vohidov, Turon Zamin Ziyoy Yay., Taşkent 2014.

KADIROVA, Mahbube, “Mâhlar Âyım Nâdire (Hayatı ve Sanatı)”, S.7, *Bilig -Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara 1998, ss. 92–101.

KADIROVA, Mahbube, *Nadire Divan*, Fenler Akademisi Neşriyatı, Taşkent 1963.

KADIROVA, Mahbube, *Nadire: Hayatı ve Edebî Yaratıcılığı Üzerine İnceleme*, Fen Yayınları, Özbekistan SSC, Taşkent 1967.

KAMALOVA, Zebunisa, Hokand Edebî Muhitinde Kadınların Yeri (Dilşâd Berna ve “Tarih-i Muhacirân” Eseri Örneğinde), *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.131, S. 259, İstanbul 2022, ss. 309–326.

KARIMOV, Usmon ve SOHIBOVA, *Ozoda, Tajik Edebiyatının 18. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 19. Yüzyılın İlk Yarısı*, C.2, Danış Yayınevi, Duşanbe 1989.

MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

KARİEV, Aitamat, “Hokand Hanlığı'nın Eğitim Geleneği ve Medreseler”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.54/3, Ankara 2018, ss. 149-166.

KAYUMOV, Abdülaziz, *Hâzık*, Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Taşkent 1967.

KAYUMOV, Abdülaziz, *Kukon Adabiy Muhiti (XVIII-XIX Asrlar)*, Özb. SSC FA Yay, Taşkent 1961.

KERIMOV, Osman ve ABDULLAZIZOVA, Ziba, Mekkune: Eserleri, Üslubu ve Tarzı, *İran İslâm Cumhuriyeti Kültür Akademik Dergisi*, C. 1, Bahar, Tacikistan 1390, ss. 100–146.

KIZILTUNÇ, Recai, “Çağatay Edebiyatında Kadın Şairler”, *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ASOS Eğitim Bilişim Danışmanlık Ltd. Şti., Yayınevi, C.7/2, Bahar, Makedonya 2012, ss. 731–759.

KRIMSKIY, Aleksandr Yevgenyeviç, *Istoriya Persii, yeyoliteratury i dervishskoy teosofii*, C. 1, Tipografiya V. A. Gatsuk, Moskova 1909.

MEKNÛNE, *Divan*, Taşkent, Nüsha No: 7766.

MUHAMMED BİN ŞERİF(Nadir), *Heft Gülşen*, Özbekistan Bilimler Akademisi Yayınları, Taşkent 1961.

MUHAMMED HEKİM HAN, *Müntahabü't-Tevârih*, Haz. Hasan Şucaî Mehr, Negârestân-e Andîşe, Tahran 1401.

NAZIROV, Usmon, “Nadira”, *Tacik Edebiyatı ve Sanatı Ansiklopedisi*, C. 2, Tacikistan Bilimler Akademisi Yayınları, Duşanbe 1989.

NEFİSÎ, Ali Ekber (Nâzmü'l-Etbâ), *Ferheng-i Nefîsî*, C. 4,5, Ketâbfuruşî-yi Hayyâm, Tahran 1355.

ORZİBEKOV, Rahmonqul, *Özbek Edebiyatı Tarihi (XVII–XIX yüzyılın ilk yarısı)*, Özbekistan Yazarlar Birliği Edebiyat Vakfı Yayınları, Taşkent 2006.

OTAKHONOV, Fayzullakhon, *Hokand Hanlığı'nın Merkezi Teşkilatı*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2023.

Özbek Edebiyatı Tarihi, C.4, Özbekistan SSR “Fen” Neşriyatı, Taşkent 1978.

RAHMÂNÎ, Hâlid Seyfullah, *Gâmûs al-Figh*, C. 2, Zamzam Yayınevi, Karaçi 2007.

RIPKA, Yan, *Fars ve Tacik Edebiyatı Tarihi*, Çev. İosif Samuiloviç Braginski, Progress Yayınları, Moskova 1970.

SCHUYLER, Eugene, *Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Khuldja*, C.1, Scribner, Armstrong & Co., New York 1876.

ŞEN, Hüseyin, “Ömer Han Döneminde Hokand Hanlığı (1809–1822)”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.3/5, İstanbul 2021, ss.115-132.

ŞEN, Hüseyin, “Türkistan’da Bir Kadın Şairin Biyografisi: Dilşad Berna ve Tarihe Muhalif Tutumu,” *Türk Dünya Araştırmaları Dergisi*, C, 12/250, İstanbul 2020, ss. 150–164

ŞEN, Hüseyin, *Muhammed Ali Han Döneminde Hokand Hanlığı (1822–1842)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış doktora Tezi), İstanbul 2020.

TAGAEV, Mairambek, *Hokand Hanlığı'nın (1709–1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017.

TANÇ, Mustafa, “Son Dönem Çağatay Türkçesi ve Ömer Han”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 15, Ankara 2003, ss. 111–118.

TAŞKENDÎ, Mirzâ Âlem, *Ensâbü's-Selâtin ve Tevârih-i Hvâkîn*, C. 2–25, Taşkent Nüsha No: 1314.

TEKİN, Feridun, “Hanlık Döneminde Çağatay Edebiyatı”, *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 6/1, Ankara 2011, ss. 1843–1850.

TEMİR, Nuray, “Çağatay Türkçesinin Klasik Sonrası Devri'nin (1600-1921) Manzum Eserleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 26/49, Bursa 2025, ss.515-537.

TOLKUN, Selahattin, “Son Devir Çağatay Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nâdire ve Üveysî”, *İlmî Araştırmalar*, S.12, İstanbul 2001, ss. 167–174.

ÜVEYSÎ, Cihan Altun, *Vakiât-ı Muhammed Ali Han*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü, Taşkent, Nüsha No: 1837.

VAHOBZODA, Dilafruz Abdulvahobovna, *Tacik Kadınlarının Edebiyatındaki Kaynaklar ve Özellikler, Konuşma Gücü, Fikirselsel ve Sanatsal Özellikler: Tacik Şairlerinin Yaratıcılığının Kaynakları, İdeolojik ve Sanatsal Özellikleri (19. Yüzyıl)*, Hucend Devlet Üniversitesi, Filoloji Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hucend 2008.

VOHİDOV, Şodmon, *Kukon Honligi Tarihi*, C. 1, Akademi Yayınları, Taşkent 2014.

WOLFF, Josep, *Narattive of a Mission to Bukhara in the year 1843-1845*, Harper&Brothers, New York 1845.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**MÂHLAR ÂYİM'İN HOKAND HANLIĞI' NDAKİ YAŞAMI VE SİYASÎ ETKİSİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME**